

ՂԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆ ԵՎ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ. ԳՐԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ*

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Դ. Անանուն, Հովհ. Թումանյան, նամակներ, Հայ գրողների կովկասյան ընկերություն, «Մշակ» թերթ, հոգվածներ, Քննիչ Հանձնաժողով, «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթավերթ, քառյակներ:

Նախաբան

Պատմաբան-տնտեսագետ, փիլիսոփա-սոցիոլոգ, հրապարակագիր-խմբագիր, գրականագետ, միով բանիով հայագետ Դավիթ Անանունը [Դավիթ Օհանի (Հովհաննեսի) Տեր-Ղանիեյան, 1880–1943] XX դարի առաջին երեսնամյակի հայ հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակութային կյանքի կարկառուն դեմքերից է: Իր բազմաբովանդակ գործունեության ընթացքում նա չփվել, համագործակցել, սերտ կապեր է ունեցել ժամանակի հայ իրականությունից՝ բազմաթիվ դեմքերի հետ՝ մասնավորապես՝ առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում նրա գրական-հասարակական առնչություններն Ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի հետ:

Թումանյանն Անանունի գրական հետաքրքրությունների համատեքստում (1911–1913 թթ.)

Մեզ հայտնի է, թե երբ, ինչ պայմաններում են ծանոթացել Դավիթ Անանունը և Հովհաննես Թումանյանը: Միայն գիտենք, որ Անանունը Թումանյանին և նրա ստեղծագործությանն առաջին անգամ անդրադարձել է «Անցյալի մեծարանքը (Հովհ. Թումանյանի քնարը)» վերնագրով հոգվածում: Դրա մասին ահա թե ինչ է գրում նա 1911 թ. հոկտեմբերի 14-ին Բաքվից Մոսկվա՝ գրական-հասարակական և մշակութային գործիչ, արձակագիր, դրամատուրգ, թարգմանիչ, «Գարուն» գրական-քննադատական պլանախի խմբա-

* Ներկայացվել է 18. IV. 2023 թ., գրախոսվել է 26. V. 2023 թ., ընդունվել է տպագրության 19. VI. 2023 թ.: Հոգվածը որպես զեկուցում ընթերցվել է 2023 թ. ապրիլի 12–14-ին ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտի, Երևանի պետական համալսարանի, Հովհ. Թումանյանի թանգարանի, Հայաստանի գրողների միության կազմակերպած՝ Ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի մահվան 100-րդ տարելիցին և հիշատակի ոգեկոչմանը նվիրված հանրապետական գիտաժողովում:

¹ Տե՛ս Աբրահամյան. 2001, 198–213, Ջաքարյան. 2010 ա, 245–252, Ջաքարյան. 2020 ա, 90–127, Ջաքարյան. 2020 բ, 430–436, Ջաքարյան. 2023 ա, 207–246, Ջաքարյան. 2023 բ, 106–113, Հակոբյան. 2012, 123–135, Հակոբյան. 2020, Հակոբյան. 2021, 206–218 և այլն:

գրականագիտական Կ. Միքայելյանին. «Սիրելի Կարեն! // Ստացա այսօր նամակդ և շտապում եմ պատասխանելու: // Հովհ. Թումանյանի մասին ես պատրաստել էի հոդված մեր ամսագրի² համար, որ պիտի անպայման հրատարակենք նոյեմբերից, բայց ստանալով քո նամակը³ ես հոգվածս³ ուղարկում եմ քեզ: ... Չգիտեմ «Գարունի» խմբագիրներին⁴ որքան պիտի ախորժ թվա իմ գրելու և դատելու եղանակը: Մենք այնքան քիչ առիթ ենք⁵ ունենում տպելու մեր խոհերը, որ երբ առիթ է լինում արտահայտվելու, ապա ջանում ենք շատ բան ասել նվազ էջերում: Դա հայ մարքսիստների թերությունն է ընդհանրապես և իմը մասնավորապես: Օրինակ, ներկա դեպքում իմ Հովհ. Թումանյանին նվիրած հոդվածում կա մի գլուխ «Գյուղի քարոզը»⁵, որը կարելի էր այլ կերպ խմբագրել, բայց, կրկնում եմ, նպատակահարմարությունը և արտահայտվելու տենչը ինձ դրդեցին գրել այնպես, ինչպես որ նա կա:

Այդ հոդվածը ես քեզ ուղարկում եմ որպես սեագրություն: Դրա սպիտակագրության օրինակը չունեմ: Իմ ձեռքը դյուրընթեռնելի է, և Դուք դժվարության չեք հանդիպիլ: Հոդվածս բաղկացած է 5 թերթից ... Եթե «Գարունը» չընդունի, խնդրում եմ անմիջապես հետ ուղարկել, որ նա հասնի մեր թերթին: Եթե կան ձեր ականջին անախորժ էպիստոմներ, ապա խնդրում եմ այդ մասին խմբագրական նկատողություն անեք և ոչ թե ջնջեք»⁶:

Հոդվածն ընդունվում և տպագրվում է «Գարուն» գրական-քննադատական պլաննախում⁷: Նյութի հիմնական դրույթն այն էր, թե Թումանյանը

² Ամենայն հավանականությամբ, նկատի ունի «Նոր կյանք» (Բաքու, 1911–1912) գրական, հասարակական և քաղաքական երկաթաթաթերթը, որի խմբագիր-հրատարակիչն էր «Դավիթ Տեր-Դանիելյան» ստորագրությամբ:

³ Խոսքն «Անցյալի մեծարանքը (Հովհաննես Թումանյանի քնարը)» վերնագրով հոդվածի մասին է:

⁴ «Գարուն» գրական-գեղարվեստական, ապա գրական-քննադատական պլաննախում 3 գրքով լույս է տեսել Մոսկվայում 1910–1912 թթ.: Մոսկվայի գրական խմբակի հրատարակություն, խմբագրակազմ՝ Վ. Տերյան, Ա. Մատուրյան, Յ. Խանդավազյան, Պ. Մակինցյան, Կ. Միքայելյան, Կ. Կուսիկյան, Ա. Մյասնիկյան և ուրիշներ: Ալմանախի տիտղոսաթերթը ձևավորել է Մ. Սարյանը:

⁵ Սա եռամսա հոդվածի առաջին գլուխն է. հաջորդներն են «Հայրենի գյուղը» և «Հովհ. Թումանյանի քնարի հմայքը»:

⁶ Հայաստանի Հանրապետության գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետ՝ ԳԱԹ), Կ. Միքայելյանի ֆ., թիվ 732, 2 թ.: Ինքնագիր: Տե՛ս նաև Զ ա ք ա ղ ա ն, 2023 ա., 208–209:

⁷ Տե՛ս «Գարուն» (Մոսկվա), 1912, գիրք III, 99–128: Հմմտ. Հովհաննես Թումանյանը ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատությամբ (1890–1913). 2019, 354–371: Ի դեպ, Թումանյանի մասին «Գարուն»-ի այս ժողովածուում տպագրված հոդվածները, այդ շարքում նաև Անանունի նյութն արժանացել է թե՛ գրական և թե՛ բացասական արձագանքների (այդ մասին մանրամասն տե՛ս «Հովհաննես Թումանյան. հանրագիտարան». 2020, 764–765): Մասնավորապես, սուր քննադատության է ենթարկվել մանկավարժ Մարտիրոս Հարությունյանի «Դասակարգային արշինը գեղարվեստական քննադատության մեջ» վերնագրով հոդվածում [«Հորիզոն» (Թիֆլիս), 07, 08. IX. 1912]: Ինչպես նկատվել է, «Հոդվածագիրը իրավացիորեն չեչտում էր, որ թե՛ գրողը, թե՛ քննադատը կարող են ունենալ քաղաքական այս կամ այն դավանանքը, դա նրանց իրավունքն է, բայց «գեղարվեստը և պրոպագանդը պիտի իրարից զանազանել» ...: Նա (Մարտ. Հարությունյանը – Ա. Զ.) անտեղի է համարում անվերջ Մարքսից քաղվածքներ անելը, ամեն տեղ բուրժուական, մանր բուրժուական կամ մեչչանական հայացքներ որո-

«Հայկական առանձնահատկության բանաստեղծ» է, որը պատկերել ու մեծարել է «ժողովրդի այսպես ասած ջահել հասակը»՝ նահապետական գյուղի իրականությունը՝:

Այս հոդվածի հիմնական դրույթներով 1913 թ. ապրիլի 6-ին Դ. Անանունը Բաքվի գրական-գեղարվեստական ակումբում դասախոսություն է կարդում⁸: Հոդվածն ու դասախոսությունն արժանանում են քննադատ Սիմեոն Հակոբյանի⁹ ու մանավանդ «Գրասեր» ստորագրությամբ հանդես եկող գրաքննադատ, թարգմանիչ Յոլակ Խանզադյանի «Գրական թյուրիմացություն» վերնագրով սուր քննադատությունը¹¹: Վերջինիս Դ. Անանունը պատասխանում է «Անառապատ և անդեկ» վերնագրով հոդվածով¹²: Բանավեճին միջամտում է գրաքննադատ Հարություն Սուրխաթյանը՝ պաշտպանելով Դ. Անանունին¹³: Յ. Խանզադյանը (դարձյալ «Գրասեր» ստորագրությամբ) վերջիններիս պատասխանում է «Գրական քննադատությունը» վերնագրով երկմասանոց հոդվածով¹⁴: Բանավեճը շարունակվում է. Դ. Անանունն անմիջապես արձագանքում է՝ «Գրական շամանիզմ (վերջին խոսքս Գրասերին)» վերնագրով հոդվածով¹⁵: Չժալպովով¹⁶ նշենք. հետագայում բանավեճին¹⁶ անդրադարձել են անվանի գրականագետներ: Այսպես, էդ. Ջրբաչյանը մի քանի տողով ներկայացրել է այն, ապա մանրամասն շարադրել իր կարծիքը խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ: Ուշագրավ դիտարկումներ ունի նաև Ս. Սարինյանը¹⁷:

նեղը և դրանք գեղարվեստական ստեղծագործության չափանիշ դարձնելը» (Քառյակ և թարգման. 2020–1, 258–259): Հավելենք՝ «Մտքի փիղ» հոդվածագրին՝ Մարտ. Հարությունյանին, Դ. Անանունը պատասխանել է «Պարծենկոտ շաղակրատը (իմ պատասխանը «Հորիզոնի» քննադատին)» հոդվածով [տե՛ս «Մշակ» (Թիֆլիս), 26. IX. 1912]:

⁸ «Գարուն», 1912, գիրք III, 99, 126:

⁹ Տե՛ս «Բաքվի ձայն», 09. IV. 1913:

¹⁰ «Բաքվի ձայն», 09. IV. 1913:

¹¹ Տե՛ս «Բաքվի ձայն», 18, 21. IV. 1913: Թումանյանագետ Ե. Մնացականյանը գրում է, որ Յ. Խանզադյանի այս հոդվածը «նվիրված է Դավիթ Տեր-Դանիելյանի (Անանուն)՝ 1913 թ. ապրիլի 6-ին Բաքվի գրական-գեղարվեստական ակումբում կարդացած դասախոսությանը» [Հովհաննես Թումանյանը ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատությամբ (1890–1913). 2019, 641]:

¹² «Բաքվի ձայն», 26. IV. 1913:

¹³ Սուրխաթյան. Դարձյալ գրական քննադատության առիթով. – «Մշակ», 15, 16. V. 1913:

¹⁴ «Բաքվի ձայն», 19. V. 1913, 02. VI. 1913:

¹⁵ «Բաքվի ձայն», 05. VI. 1913:

¹⁶ Ե. Մնացականյանը մանրամասն ներկայացրել է Անանունի հոդվածի տպագրությունից հետո ծավալված բանավեճը (Մնացականյան. 2016, 159–172) և բանավիճող կողմերի հոդվածները ներառել է իր կազմած «Հովհաննես Թումանյանը ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատությամբ (1890–1913)» վերնագրով վերը նշված ժողովածուում:

¹⁷ Տե՛ս Ջրբաչյան. 1964, 83–95, Ջրբաչյան. 1979, 39, Ջրբաչյան. 1982, 102–103, Սարինյան. 1989, 186: Բանավեճի մասին նաև տե՛ս Քառյակ և թարգման. 2020–1, 260–263, Մնացականյան. 2020, 763–765: Ի դեպ, վերջինս գրում է. «Թումանյանը» ոչ մի անգամ, ոչ մի ակնարկով չի հիշել այս բանավեճի մասին: Միայն դատեր՝ Նվարդի հետ զրույցներում երբեմն նկատել է, որ

1912 թ. դեկտեմբերի 6-ին Դ. Անանունը («Դ. Տեր-Դանիելյան» ստորագրությամբ) Բալախանից նամակ է գրում Հովհ. Թումանյանին, որում «Ցանկություն է հայտնում անդամագրվել Հայ գրողների կովկասյան ընկերությանը: Ներկայացնում է մամուլում և առանձին հրատարակությամբ լույս տեսած իր գործերը և կեղծանունները (Արամայիս, Ա-ս, Այիս, Արամ, Մասիս, Մարատ, Մայիս, Մ, Ա, Դ և այլն)»¹⁸:

Դ. Անանունի ծավալած գրական-գրաքննադատական-հրապարակախոսական, թարգմանական բեղուն գործունեությունը¹⁹ չէր կարող անուշադրությամբ մատնվել և շուտով ստանում է արժանի գնահատություն: 1913 թ. հունվարի 17-ին Հայ գրողների կովկասյան ընկերության (ՀԳԿԸ) վարչությունն նախագահ Հովհ. Թումանյանը և անդամ-քարտուղար Գյուլտ քահ. Աղանյանը նրան տեղեկացնում են. «Մեծարգո պ. Դավիթ Տեր-Դանիելյան, // Վարչությունս սրանով հայտնում է Ձեզ, որ Ընկերությանս ընդհանուր ժողովը, համաձայն իր կանոնադրության 4-րդ հոդվածի, գաղտնի քվեարկությամբ ընտրեց Ձեզ Ընկերության անդամ»²⁰:

Ի դեպ, Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը մտադիր է եղել բաժանմունք բացել նաև Բաքվում: Այս առումով ուշադրության է արժանի Հովհ. Թումանյանի 1913 թ. փետրվարի 12-ի նամակը Դ. Անանունին: «Հարգելի պ. Տեր-Դանիելյան, // Ըստ երևույթին, երկար է ձգվելու Հայ գրողների Բաքվում ճյուղ ունենալու գործը: ... Լավ կլինի, որ դուք այժմյանից գործի անցնեք, կազմեք, ձեր գրական շրջանը և սկսեք ձեր գրական երեկույթներն ու բանաստեղծությունները: Երբ իրավունք կստանաք, հեշտ է, իսկույն էդպես էլ կհայտարարեք, որպես մի ընկերություն: Կմիացնենք մեր ուժերը և առաջ կբերենք մի հոսանք, — մասնավորապես գրում է Թումանյանը: — ... Լավ կլինի միշտ հարաբերության մեջ լինենք, արձագանք տանք իրար: Հաշիվ տանք իրար: Նկատողություններ անենք իրար: Խրախուսենք իրար: Միացնենք Բաքուն ու Թիֆլիսը»²¹:

իրեն չեն հասկացել իր ժամանակակիցները, չեն հասկանալու նաև հետորդները» («Հովհաննես Թումանյան. հանրագիտարան». 2020, 765):

¹⁸ Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1909–1914). 2016, 471:

¹⁹ Տե՛ս Զ ա ք ա ր յ ա ն. 2020ա, 94–96:

²⁰ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 68, թ. 1: Հմմտ. Դավիթ Անանունի նամակագրությունից. 1984, 171:

²¹ Թումանյան. 1999, 172–173: Նկատենք, որ դեռևս 1912 թ. հոկտեմբերի 25-ին Բաքվից Դ. Անանունը («Դ. Տեր-Դանիելյան» ստորագրությամբ) գրությամբ դիմել է Հովհ. Թումանյանին, որտեղ «Խնդրում է ընկերության (Հայ գրողների կովկասյան ընկերության — Ա. Զ.) վարչության համաձայնությունը՝ ՀԳԿԸ մասնաճյուղ կամ «մնայուն քարտուղարություն» հիմնել Բաքվում և լիազորելու իրեն այդ նպատակով տեղի գրասերների շրջանում աշխատանքներ տանել» [Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1909–1914). 2016, 435]: Նաև «... 1912 թ. հոկտեմբերի 27-ին Բաքվի մի խումբ գրասերներ դիմել էին ՀԳԿԸ (Հայ գրողների կովկասյան ընկերության — Ա. Զ.) վարչությանը՝ տեղում հիշյալ ընկերության ճյուղ բացելու առաջարկով: Ընկերության նույն թվականի նոյեմբերի 18-ի նիստում որոշվում է ընդունել այդ առաջարկը և ստեղծել ՀԳԿԸ գործակալություն կամ ճյուղ ...: Սակայն, չնայած վարչության գործ դրած ջանքերին,

Մարտի 3-ին Դ. Անանունը, պատասխանելով Հովհ. Թումանյանի այս նամակին, «... կարծում է, որ նրա խորհուրդներն անպայման իրագործելի են և նպատակահարմար: ... Մանրամասնորեն ներկայացնում է Բաքվում տեղի ունեցած գիտական միջոցառումների և հավաքությունների ցուցակը՝ նվիրված թուրքահայ դատին, Ավ. Ահարոնյանին, Ստ. Նազարյանին, Շանթին, հայոց թատրոնին, գեղարվեստ և կյանք թեմայով: Տեղեկացնում է նաև, որ պատրաստվում են զրուցատրություններ, դասախոսություն և գրական բանավեճ Թումանյանի և Վահան Տերյանի մասին ..., բանախոսելու է ինքը: Ծրագրված են դասախոսություններ նաև լեզվի և Միքայել Նալբանդյանի մասին: ... Ընդունում է Թումանյանի այն տեսակետը, թե գրական-մշակութային կազմակերպություններում բացառված պիտի լինի կուսակցական կողմնակալությունը, և որ «ամենագլխավորը՝ մուրացկանություն չլինի»: // Վերջում գրում է, որ ուղարկել է իր խմբագրած «Մեր ուղին» հանդեսի համարը»²²:

Հովհ. Թումանյանը «<1913> ապրիլի 24, Թիֆլիս» թվակիր նամակով Անանունին հայտնել է. «Ազնիվ բարեկամ, // Ստացա Ձեր ուղարկած «Ուսանող» («Մեր ուղին» — Ա. Զ.) հանդեսը: Ծնորհակալ եմ և ցավում եմ, որ իմ գրքերից չունեմ Ձեզ ուղարկելու: Հինը վաղուց է սպառված, իսկ Բաքվի տպագրությունն էլ էնքան է լիքը պակասություններով ու սխալներով, որ չեմ ուզում ուղարկել: Շատ է ուշագրավ և ուրախալի էն գրական հոսանքը, որ կարողացել էք առաջ բերել Բաքու մի խումբ մարդիկ (գրական այդ շարժմանը մասնակցում էին Դ. Անանունը, Յ. Խանզադյանը, Ս. Հակոբյանը, Ռ. Օհանջանյանը և ուրիշներ — Ա. Զ.), և, ըստ երևույթին, մեծ մասամբ սոցիալ-դեմոկրատներ: ...»²³: Նամակի ծանոթագրության մեջ գրված է. «Բնագրում «Ուսանողը», որը հասցեատիրոջ ձեռքով ծանոթագրված է այսպես. «Թումանյանը այստեղ ի նկատի ունի «Մեր ուղին» հանդեսը: Նա սխալվել է»:

«Մեր ուղին» Դ. Անանունի նախաձեռնությամբ և խմբագրությամբ տպագրված «իրական, քաղաքական, տնտեսագիտական ժողովածու է» (1912, Բաքու): Այստեղ խմբագիրը հրապարակել էր մի շարք հետաքրքրական հոդվածներ Մ. Օրմանյանի, Իսահակյանի, Տերյանի, Կ. Միքայելյանի, Հ. Հակոբյանի ստեղծագործության մասին, ինչպես նաև տպագրել տարբեր հեղինակների բանաստեղծություններ, քաղաքագիտական, տնտեսագիտական հոդվածներ և այլ նյութեր»²⁴:

Գրաքննության հետ կապված մի դրվագ (1914 թ.)

Դ. Անանունի «Բանվորական նոր օրենքները» վերնագրով գրքուկը, որը վերաբերում էր բանվորների ապահովագրության հարցին, գրաքննիչի կար-

ճյուղի հիմնադրումը ձգձգվում է մինչև 1915-ի մայիս ամիսը, թեպետ կանոնադրությունը հաստատվել է 1914 թ. հունիսին» (Թումանյան. 1999, 561): Բաքվում Հայ գրողների կովկասյան ընկերության մասնաճյուղ բացելու մասին տե՛ս նաև Հովհաննիսյան. 2007, 233–234:

²² Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1909–1914). 2016, 517–518:

²³ Տե՛ս Թումանյան. 1999, 175: Ի դեպ, նամակն ավարտվում է հետևյալ ձևակերպումով «Ձեր բարեկամը՝ Հովհ. Թումանյան» (էջ 175):

²⁴ Թումանյան. 1999, 565:

գաղթությունը 1913 թ. վերջերին բռնագրավվում է: Այդ կապակցությամբ Անանունը 1914 թ. հունվարի 3-ին Բաքվից խնդրանքով դիմում է Հովհ. Թումանյանին՝ միջնորդել գրքույկի վրա դրված կալանքը վերացնելու համար: Նամակը բերենք ամբողջությամբ: «Մեծարգո բարեկամ պ. Հովհաննես, // Շնորհավոր Նոր տարի: // Դիմում եմ Ձեզ մի չափազանց կարևոր խնդիրքով: Ես այստեղ մի բրոշյուր եմ հրատարակել «Բանվորական նոր օրենքները» վերնագրով: Բրոշյուրն արտատպություն է «Եռանդ» չաբաթաթերթից և «Բաքվի ձայնից» և վերաբերում է բանվորների ապահովագրության հարցին: Սպասում էի այս օրերս թույլտվություն գրաքննությունից՝ վաճառքի հանելու և փոխարեն ստացվում է կարգադրություն կոնֆիսկացիայի ենթարկելու, — գրում է Անանունը:— Այժմ ամբողջ հրատարակությունը ձեռքակալված է և ես դեռ սպասում եմ, որ կարող է պատահել, որ ինձ էլ պատասխանատվության ենթարկեն: Պիտի ասեմ, որ բրոշյուրի բովանդակությունը ոչինչ գրգռիչ բան չի ներկայացնում: Նման բրոշյուրներ ուսանողներն տառնայակ տարբեր հրատարակություններ կարելի է հաշվել: Սակայն ինչ արգելված չէ ուսու հեղինակին և ընթերցողին, այն արգելվում է մեզ:

Իմ Թիֆլիս եղած ժամանակ ինձ ասացին, որ հայ գրքերի գրաքննիչն է Քալանթարյան անունով մի պարոն, որ այդ պարոնը միևնույն ժամանակ խառնվում է մեր ազգային գործերին և նույնիսկ հոգաբարձու է մի ծխական դպրոցում: Այստեղից ես եզրակացնում եմ, որ այդ պարոնը՝ անմատչելի անձ չափաի լինի և հավանորեն որոշ միջոցներ կլինին ազդելու նրա վրա, որ ձեռքակալությունից ազատե գրքույկը և ազատ թողնե իմ օձիքը:

Արդ՝ շատ ու շատ խնդրում եմ մտահոգվել գրածիս մասին: Եթե Դուք անձամբ հնարավորություն չունենաք ազդելու պ. Քալանթարյանի վրա, ապա գուցե այդ անեք Ձեզ ծանոթ բարեկամների միջոցով: Համենայն դեպս ջանացեք համոզելու այդ մարդուն, որ նա իզուր է խոչընդոտներ հարուցանում հայ խոսքի առաջ. ինչ կարգելվի հայ բանվորին կարգալ հայերեն՝ նա կկարդա ուսանեն: Դրանից ի՞նչ շահ: Կամ ի՞նչ շահ, որ մի հայ հեղինակ պիտի նեղությունների մատնվի:

Համոզված եմ, մեծարգո բարեկամ, որ Դուք կաշխատեք վերացնել գրքույկի վրա դրած արգելքը, որ դրանով Դուք ինձ կազատեք քաղաքական արգոսներից: Կանխորեն շնորհակալությունս եմ հայտնում Ձեր կրեյիք նեղությունների համար:

Սեղմում եմ Ձեր աջը: Ամենայն հարգանքով // Դ. Տեր-Դանիելյան

P. S. Գրքույկը, որպես վերնագիր, կրում է իմ պսևդոնիմը»²⁵:

Հայտնի է, թե գործն ինչ ընթացք է ստացել. գրքույկի օրինակները չկան, որից կարելի է ենթադրել, որ արգելքը չի վերացել:

Դ. Անանունի — Հայ գրողների կովկասյան ընկերության — «Մշակ» թերթի փոխհարաբերության շուրջ (1916–1917 թթ.)

Ինչպես հայտնի է, ուսու նշանավոր բանաստեղծ, թարգմանիչ, գրականագետ, գրաքննադատ և պատմաբան Վալերի Բյուսովը (1873–1924), Մոսկվա-

²⁵ Դավիթ Անանունի նամակագրությունից 1984, 171–172:

յի Հայկական կոմիտեի Հանձնախմբի խնդրանքով 1915 թ. կեսերից ձեռնամուխ լինելով «Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուն կազմելու և խմբագրելու աշխատանքներին, դրան զուգընթաց լայն գործունեություն է ծավալել Հայ գրականությունը, մշակույթը, պատմությունը ուսու և Հայ լայն հասարակայնության մեջ տարածելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով 1915–1917 թթ. նա բազմաթիվ դասախոսություններ է կարդացել ոչ միայն Մոսկվայում, Պետրոգրադում, այլև՝ Անդրկովկասում՝ Բաքվում, Թիֆլիսում, Էջմիածնում ու Երևանում: «Հայ գրասերների ընկերության» խորհրդի հրավերով 1916 թ. հունվարի 7-ին Վ. Բրյուսովը ժամանում է Բաքու: Հունվարի 8-ին Մայիլյանների լեռ-լեցուն թատրոնում նա հանդես է գալիս «Հայոց բանաստեղծությունը» վերնագրով դասախոսությամբ: Այնուհետև՝ հունվարի 13-ին, Հայ գրողների կովկասյան ընկերության հրավերով նույն դասախոսությունը կրկնում է Թիֆլիսի Արտիստական ընկերության դահլիճում, հունվարի 17-ին հանդես է գալիս Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի ուսուցչական դահլիճում, հունվարի 18-ին՝ Երևանի քաղաքային ակումբի դահլիճում: Վերադառնալով Թիֆլիս՝ ուսու բանաստեղծը հունվարի 22-ին «Հայաստանի պատմական շրջանները և Հայ բանաստեղծության զարգացումը» թեմայով դասախոսություն է կարդում Արտիստական ընկերության դահլիճում: Հունվարի 24-ին նա մեկնում է Մոսկվա²⁶:

Վ. Բրյուսովի անդրկովկասյան դասախոսությունների վերաբերյալ ժամանակի Հայկական և ուսանական մամուլի օրգաններում եղել են բազմաթիվ արձագանքներ: Դրանց շարքում առանձնանում է Դ. Անանունի խոսքը: Բաքվում կայացած Վ. Բրյուսովի դասախոսության վերաբերյալ նա («Դ. Ա.» ստորագրությամբ) Թիֆլիսում հրատարակվող «Մշակ» թերթի հունվարի 13-ի համարում տպագրում է «Հայ բանաստեղծությունը (Վ. Բրյուսովի դասախոսությունը Բաքվում)» վերնագրով բովանդակալից տեղեկատվություն: Եվ քանի որ Թիֆլիսում Վ. Բրյուսովի կայանալիք դասախոսության մասին Հայտարարությունը «Մշակ» թերթում չէր տպագրվել, Դ. Անանունը, լինելով Հայ գրողների կովկասյան ընկերության անդամ և Բաքվում «Մշակ»-ի աշխատակից, պարզաբանման նպատակով հունվարի 13-ին «Բաց նամակ»-ով դիմում է ընկերության խորհրդին. «Մեծապատիվ պարոններ. // Դուք հրավիրել եք Վ. Ե. Բրյուսովին Հայ բանաստեղծության մասին դասախոսություն կարդալու Թիֆլիսում: Միանգամայն գեղեցիկ ձեռնարկ: Սակայն ինձ անհասկանալի է մնում, թե ինչո՞ւ դասախոսության մասին ծանուցում տպագրվում է միմիայն Թիֆլիսի երկրորդ Հայ օրաթերթում («Հորիզոն»-ում – Ա. Զ.): Մի՞թե «Մշակը» հրաժարվել է ընդունել և տպագրել ձեր Հայտարարությունը: Ես՝ իբրև Ընկերության անդամ՝ առաջադրում եմ այս հարցը և սպասում հրապարակական պատասխանի»²⁷:

Նկատենք, որ նամակին կցված է «Մշակ»-ի խմբագրության հետևյալ ծանոթագրությունը. «Հայ Գրողների վարչությունը ոչ միայն Հայտարարություն չէ ուղարկել «Մշակին» տպելու, այլ նույնիսկ դասախոսության օրը մոտքի տոմսակ չէ ուղարկել «Մշակին», մինչ ուղարկել է այլ լրագիրներին: Մեր կարծիքով, նա իր այդ քայլերով կամեցել է միայն հաստատել մեր մեղադրանքը,

²⁶ Մանրամասն տե՛ս Закарян. 2016, 13–53.

²⁷ «Մշակ», 17. I. 1916:

որ նա ոչ թե հայ գրողների, այլ կուսակցական գրողների ընկերություն է: Հետևաբար, մեր հարգելի աշխատակցին (Դ. Անանունին—Ա. Զ.) միամտացնել կարող ենք, որ մենք եթե հայտարարություն ստացած լինեինք, կտպեինք»²⁸:

Ի դեպ, թեպետ Վ. Բրյուսովի դասախոսություն մասին ՀԳԿԼ-ն հայտարարություն չէր ուղարկել «Մշակին», սակայն թերթի հունվարի 15-ի համարում տպագրվել է «Վալերի Բրյուսովի դասախոսությունը» վերնագրով նյութ, որտեղ մասնավորապես կարդում ենք. ««Մշակի» նախորդ №-ում մեր աշխատակցի Դ. Ա.-ն Բաքվից գրած իր թղթակցության մեջ տվել էր արդեն համակրելի բանաստեղծի գեղեցիկ դասախոսության գրեթե ողջ էությունը, հետևաբար, կրկնություն չանելու համար, մենք կբավականանանք դասախոսության (խոսքը Թիֆլիսում հունվարի 13-ին տեղի ունեցած դասախոսության մասին է—Ա. Զ.) նկարագրությամբ»:

Ինչևէ. Դ. Անանունի վերը բերված նամակին հաջորդում է փետրվարի 1-ին նրա գրած «Երկրորդ բաց նամակ Հայ Գրողների Կովկասյան Ընկ. խորհրդին» վերնագրով նյութը: Քանի որ այն առաջին անգամ է դրվում գիտական շրջանառության մեջ, ուստի այդ ուշագրավ ու բովանդակալից նամակը բերում ենք ամբողջությամբ. «Մեծապատիվ պարոններ. // «Մշակի» № 10-ում (հունվարի 17-ին—Ա. Զ.) ես՝ իբրև Ընկերության անդամ, հարցապնդում էի արել ձեզ, թե ինչո՞ւ Վ. Ե. Բրյուսովի դասախոսության մասին ծանուցում տպագրվել է միմիայն Թիֆլիսի երկրորդ հայ օրաթերթում և անգիտացվել «Մշակը»: Ես խնդրել էի ձեզնից հրապարակական պատասխան տալ ինձ: Սակայն անցել է ահա երկու շաբաթ, և դուք լուրջություն եք պահպանում: Ո՛չ միայն այդ: Բրյուսովը ձեր հրավերով Թիֆլիսում կարդաց իր երկրորդ դասախոսությունը²⁹, և դուք նորից այդ մասին ծանուցում տպագրեցիք թերթերում՝ դարձյալ անգիտանալով «Մշակը»: Այս հանգամանքը, իմ առաջին բաց նամակի երևալուց հետո, մի վիրավորանք էր, որ դուք հասցրիք ինձ, իբրև Ընկերության անդամի: Եվ ահա ձեր այդ ընթացքը ստիպում է ինձ մի քանի դիտողություններ անել ձեր՝ ըստ իմ սխալ ու պառակտիչ գործունեության մասին:

1) Էն գլխից դուք չկարողացաք Ընկերության անդամների շարքում պահել մի եռանդուն հայ բանասերի ու աշխատավորի՝ պ. Երվանդ Լալայանին:

2) Ընկերության գործունեության առիթով անհաճո վեճ ծագեց խորհրդի նախագահի և «Մշակի» խմբագրի միջև: Անվանի բանաստեղծը և 45-ամյա հրապարակախոսը, գրողը և վաստակավոր հասարակական գործիչը դուրս եկան իրար դեմ ծանր մեղադրանքներով, որ միայն հրճվանք պատճառեն ամբոխին: Այդ վեճից հայ խոսքը, հայ գրականությունը ոչինչ չչափեց, այլ կորցրեց: Եթե խորհուրդը տակտի տեր լիներ, նա հենց իր բնումը կխեղդեր մղձավանջի չափ անհաճո վեճը³⁰:

²⁸ «Մշակ», 17. I. 1916, Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919). 2019, 158:

²⁹ Ինչպես վերը նշվեց, առաջին դասախոսությունը՝ «Հայոց բանաստեղծությունը» վերնագրով, տեղի է ունեցել հունվարի 13-ին, երկրորդը՝ հունվարի 22-ին, «Հայաստանի պատմական շրջանները և հայ բանաստեղծության զարգացումը» թեմայով:

³⁰ Չձավալվելով՝ նկատենք. Հովհ. Թումանյանի և «Մշակ» թերթի խմբագիր Համբարձում Առաքելյանի միջև երկար տարիներ տեղի ունեցած գրական, հասարակական, քաղաքական հարցերի շուրջ սուր բանավեճի մասին մանրամասն տե՛ս

3) Դուք նույնչափ անշնորհք եղաք Լեոյի և Հայ դերասանների միջև ծագած վեճի ժամանակ: Ձեր արածը ստիպեց Հայ պատմաբանին, գրողին և Լեոյի լեզվի հիմնադիր անդամին հեռանալու Լեոյի լեզվից:

4) Դուք ստորագրեցիք մի ուղերձ, մոռանալով որ Լեոյի լեզվին արհեստակցական-լուսավորական միություն է և իր մեջ ամփոփում է տարբեր աշխարհահայացքի մարդկանց, որոնք կարող են տարբեր վերաբերմունք ունենալ դեպի քաղաքական հարցերը: Ձեր այդ արածը, հարկավ, ծանր սխալ է:

5) Ահա և ձեր կողմից տրվող հայտարարությունների խնդիրը: Դուք վարում եք խտրական քաղաքականություն, մոռանալով որ դա չի միացնում, այլ բաժանում է: Այո՛, դուք մոռանում եք, որ մեր փրկությունը կազմակերպված կյանքի մեջ է, և անում եք այն ամենը, որ քայքայվեն նույնիսկ եղած կազմակերպությունները:

Վերջացնում եմ: Հինգ կեսերում հիշածս ձեր կատարած գործերը չեն սատարում Հայ գրողների միաբանելու գործին, այնինչ դա պիտի լինի ձեր մտահոգությունը: Իբրև Լեոյի լեզվի անդամ և ջերմ փափագող կազմակերպված կյանքի ես այժմ էլ աչք եմ գոցում եղած ծանր սխալների վրա և հրավիրում ձեզ հրաժարվել գրգռիչ ու պառակտիչ գործելակերպից»³¹:

Նամակին «Մշակ»-ի խմբագրությունը դարձյալ կցել է ծանոթագրություն. «Մենք կարծում ենք, որ մեր աշխատակից Դ. Անանունը զուր ջանքեր է գործադրում: «Горбатого могила справит», – ասում է ռուս ժողովրդական առածը»³²:

Դ. Անանունի վերագրյալ նամակներին հաջորդում է փետրվարի 7-ին տեղի ունեցած ՀԳԿՎ վարչության նիստը՝ Հովհ. Թումանյանի նախագահությամբ: Վարչության անդամներից ներկա են եղել Մինաս Բերբերյանը, Անուշավան Աբովյանը և Դերենիկ Դեմիրճյանը: Նիստում «Քննարկվում է նաև մի ընթացիկ հարց: Դավիթ Անանունը «Մշակի» մեջ հարց է բարձրացրել, թե պատճառն ի՞նչ է, որ Բյուրևուրի դասախոսության մասին հայտարարությունը տպված է «Հորիզոնում», իսկ «Մշակում» ոչ: Որոշվում է հայտնել, որ վարչությունը «Հորիզոնի» այդ համարում տալիս է պատճառաբանված բացատրություն: Հրավիրում են պ. Անանունին կարդալ այդ բացատրությունը»³³:

Այնուհետև «Հորիզոն»-ում տպագրվում է ՀԳԿՎ վարչության նամակը՝ ի պատասխան Դ. Անանունի վերոհիշյալ հարցապնդման: Մասնավորապես ասվում է. «Պ. Դ. Անանունին // Մեծարգո պարոն. // Դուք, ինչպես Կովկասյան Հայ Գրողների լեոյի լեզվի անդամ, «Մշակ» թերթի մեջ Վարչության հարցապնդում եք ուղղել, թե Վ. Բյուրևուրի դասախոսության ժամանակ ինչո՞ւ է սա միայն «Հորիզոն»-ին տվել հայտարարություն ու զանց է արել «Մշակը»: Ձեր հարցապնդումին ի պատասխան Վարչություն հայտնում է, որ այդ մասին Վարչական որոշում է եղած՝ կտրել ամեն հարաբերություն «Մշակ»

Թումանյանագետ Սուսաննա Հովհաննիսյանի «Առաքելյան Համբարձում Աստվածատուրի» բառահոգվածը («Հովհաննես Թումանյան. հանրագիտարան». 2020, 772–776):

³¹ «Մշակ», 06. II. 1916:

³² «Մշակ», 06. II. 1916:

³³ Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919). 2019, 179:

թերթի հետ և այդ որոշումը իր պատճառաբանությունով տպված է «Հորիզոն»-ի 1914 թ. № 40-ի մեջ»³⁴:

Հետագա իրադարձությունները զարգանում են հետևյալ կերպ: Փետրվարի 25-ին Դ. Անանունը հանդես է գալիս «Պատասխան Հայ գրողների կովկասյան ընկերության վարչության» վերնագրով հրապարակումով: Այս նյութը ևս գիտական չըջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ, ուստի բերում ենք ամբողջությամբ: «Մեծապատիվ պարոններ, // Իմ երկրորդ բաց նամակից հետո դուք բարեհաճեցիք ինձ պատասխանել, թե ինչո՞ւ Վ. Բրյուսովի դասախոսության համար ծանուցումն չի տրվել «Մշակին»: Ձեր պատասխանից դուրս եկավ, որ դեռ 1914 թ. փետրվար ամսին վարչությունը որոշել է «կտրել ամեն հարաբերություն «Մշակ» թերթի հետ»: Այդ տարօրինակ որոշումն էլ կայացել է այն պատճառով, որ «Մշակի» մեջ «անարդարացի կերպով զրպարտված է» վարչությանը նախագահը և «Ընկերությանը սկզբնավորությունից ի վեր «Մշակի» խմբագրությունը բացարձակ թշնամական դիրք է բռնել նրա (այսինքն Ընկերության) դեմ»:

Այժմ լսեցեք իմ դիտողությունները ձեր տարօրինակ որոշման առիթով: Ես կարծում եմ, որ վարչությանը իրավասությունից վեր է բանադրել որևէ հայ թերթ կամ հայ հաստատություն և իրան բացահայտ մի կողմն հռչակելով՝ պայքարի բռնվել այդ հիմնարկությունների հետ: Ընկերության կանոնադրու-

³⁴ «Հորիզոն», 14. II. 1916, Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919). 2019, 180: Կարծում ենք՝ հարկ է մեջբերել ՀԳԿԸ վարչության 1914 թ. փետրվարի 20-ի նիստում ընդունված որոշումը. ««Մշակ» լրագրի այս տարվա 36-րդ համարում տպված էր մի հոդված, ուր, ի միջի այլոց, ասված էր, թե «Ան (Հովհաննես Թումանյանը) իբրև ղեկավար Հայ Գրողների Ընկերության, գործում է մի որոշ սխտեմով, աննկատելի ուրիշների համար. օրինակի համար նա նկատում է, որ մեկը, շատ էլ մեծ կարծիք չունի բանաստեղծ Մատուրյանի մասին և ահա նրան իսկույն հրավիրում է դասախոսություն կարդալու» և այլն, և այլն:

Հայ Գրողների Կով. Ընկերության Վարչությունը հարկավոր է համարում առ այդ հայտնել, որ թեպետ ինքը լիազորել է իր նախագահ պ. Հովհաննես Թումանյանին դասախոսներ գտնել Ընկերությանս գրական երեկույթների համար, բայց այս անգամ պ. Թումանյանը իմանալով, որ պ. Մակինցյանը կարող է բացասական կերպով արտահայտվել պ. Ա. Մատուրյանի գրական գործունեության վերաբերմամբ, այդ խնդիրը հատկապես առաջարկեց վարչությանս քննության, որը ի նկատի ունենալով, որ Հայ Գրողների Ընկերության ամբիոնը ազատ բեմ է գրական քննադատության համար, մանավանդ որ ամենքին էլ թույլ է տրվում ընդդիմախոսել, որոշեց հրավիրել պ. Մակինցյանին դասախոսելու:

Վարչությունս գտնելով, որ «Մշակ»-ի մեջ անարդարացի կերպով զրպարտված է իր նախագահը և աչքի առաջ ունենալով, որ Ընկերությանս սկզբնավորությունից ի վեր «Մշակ»-ի խմբագրությունը բացարձակ թշնամական դիրք է բռնել նրա դեմ և որ՝ չնայելով որ Վարչությունս իր որոշումներն ու հաղորդագրությունները միշտ ուղարկել է հրատարակելու Թիֆլիսի 3 հայ օրաթերթերին, նրանցից միայն «Մշակն» է սխտեմաբար մերժել տպագրել, որի պատճառով էլ վարչությունս իր նախորդ նիստերում խորհրդակցություն է ունեցել իր հայտարարություններն ու որոշումները այլևս չհրատարակել «Մշակ»-ի մեջ, իր՝ ամսույս 20-ի նիստում որոշեց վերահիշյալ հերքումն ուղարկել խմբագրությանը և խնդրել տպագրել «Հորիզոնի» մեջ» («Հորիզոն», 23. II. 1914):

յամբ՝ վարչությանը նման իրավունք չի վերապահված: Ուրեմն, դուք, պարզն առած, խախտել եք կանոնադրությունը: Սա հարցի ձևական կողմն է:

Գանք հիմա էականին:

Վարչությունը ընդունակություն պիտի ունենա հասկանալու, որ Ընկերության նախագահը անսխալական մարդ է, որ նրա դեմ եղած հարձակումները չպետք է կապվեն Ընկերության գործերի հետ: Ոմանք կարող են խորին հարգանքով վերաբերվել դեպի նախագահը, ոմանք կարող են զլանալ այդ հարգանքը, և դա առիթ չպիտի ծառայե, որ նրա շնորհիվ բանադրանք հանվի մի հասարակական օրգանի դեմ: Այս՝ մեկ, — գրում է Դ. Անանունը: — Երկրորդ՝ «Մշակը» չի կարող «բացարձակ թշնամական դիրք բռնել» դեպի Ընկերությունը: Դա կնշանակե, թե հայ օրգանը պայքարում է հենց իրան դեմ: Եթե գրողները պիտի հայածվեն, ապա էլ ո՞վ պիտի ապրեցնե «Մշակը»: Սակայն «Մշակը» կարող է վիրավորված լինել գրողների մի կուլտուրական-լուսավորական ընկերությունից, որը անբարյացակամության միջնորդատ է ստեղծում դեպի նրա անմիջական վարիչները: Ահա այստեղ վարչությանը վրա պարտք էր ընկնում բարձր լինել ինտրիգայից և ջանալ բոլոր հայ գրողներին առանց ուղղություն և դավանանքի խտրության համախմբել Ընկերության շուրջը: Այդ անելու փոխարեն՝ դուք շտապել եք բանադրանք հանել: Բանադրանք ո՞ւմ կողմից և ո՞ւմ դեմ: Հայ գրողների կողմից հայ գրողների մի օրգանին: Մի՞թե սա նշանակում է միացնել: Ո՛չ: Սա նշանակում է պառակտել: Դուք չեք կարող ուրանալ, որ «Մշակի» մեջ աշխատում են մի քանի տասնյակ հայ գրողներ: Այդ գրողները շարունակում են արգասավորել հայ մտքի կաճառը, նրանք սպասավոր են կանգնած հայ ժողովրդի հասարակական զարգացմանը: Եվ երբ վարչությունը «կտրում է իր հարաբերությունները «Մշակի» հետ», նա մի րոպե մտածո՞ւմ է, որ դրանով անհաճելի միջնորդատ է ստեղծում իր և «Մշակի» աշխատակից հայ գրողների միջև: Եթե նա այդ մտածում է և իրոք մտահոգում է սպասավորել հայ խոսքին, ապա պիտի չեղյալ համարե իր տարօրինակ որոշումը և բնականոն հարաբերություններ ստեղծե «Մշակի» հետ: Այս է պահանջում թե հայ խոսքի և թե հայ գրողների անխարդախ հասկացված շահը:

«Մշակի» խմբագրությունը իմ երկրորդ նամակին կցել էր մի նկատողություն, թե սապատավորին միայն գերեզմանը կարող է ուղղել: Սապատավորը իբրև թե Հայ Գրողների Ընկերությունն է: Ես համաձայն չեմ խմբագրության այդ մտքի հետ: Ընկերությունը կարող է հիվանդագին շրջան ապրել, բայց նա չպիտի գերեզման մտնի: Նա կուղղե իր սխալը և պայծառ երկնակամար կստեղծե հայ խոսքի համար»³⁵:

Սրան հաջորդում է ՀԳԿԸ վարչության մարտի 4-ին կայացած նիստը՝ Հովհ. Թումանյանի նախագահությամբ ու վարչության անդամներ՝ Ա. Աբովյանի, Ն. Աղբալյանի, Մ. Բերբերյանի և Դ. Դեմիրճյանի մասնակցությամբ: Նիստում «վերստին բացատրվում է, որ ՀԳԿԸ վարչության «կարգադրության պատճառը ոչ թե որևէ թշնամություն է, այլ թերթի («Մշակ»-ի — Ա. Զ.) բռնած դիրքն է, ընկերության ու վարչության հայտարարությունների և գրությունների մերժումը»: Հանձնարարվում է նախագահին (Հովհ. Թումանյանին — Ա. Զ.)

³⁵ «Մշակ», 01. III. 1916:

«պատասխանել պ. Անանունին և ցույց տալ նրան վարչությունա որոշման իսկական պատճառը»³⁶:

Այս «Հանձնարարություն» կատարման մասին տեղեկություն չունենք: Սակայն, նկատենք, Բորժոմից 1916 թ. օգոստոսի 12-ին Բաքու Յուլակ խանզադյանին Հովհ. Թումանյանի գրած նամակում ասվում է. «Անանունը էստեղ էր, կարճ տեսնվեցինք»³⁷:

Հավելենք. Հայ գրողների կովկասյան ընկերության և «Մշակ» թերթի հետագա փոխհարաբերության մասին հայտնի է հետևյալը: Ընկերության վարչությունը 1916 թ. նոյեմբերի 17-ին «Մշակ»-ի «հարգելի» խմբագրությանը նամակով հայտնել է. «Վարչություն, կարդալով «Մշակի» 256-րդ համարում «Աշխատակից Ս-ի» իրան («Մշակ»-ին – Ա. Զ.) ուղղած հոդվածը և խմբագրության ծանոթությունը, որոշեց առանց անցյալի քննության մեջը մտնելու՝ վերականգնել իր խզած հարաբերությունները թերթի հետ»³⁸:

³⁶ Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919). 2019, 189:

³⁷ Թումանյան. 1999, 248:

³⁸ «Մշակ», 18. XI. 1916, Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919). 2019, 295: Նկատենք՝ «Մշակ»-ի «Աշխատակից Ս»-ն «Հրավիրում ենք կողմերին վերջ տալ» վերնագրով նյութում գրում է. «Ահա ամսից ավելի է, ինչ, 1914–16 թթ. դադարից հետո, վերսկսվել են Հայ Գրողների Ընկերության գրական երեկոները, որոնց մասին սակայն «Մշակում» ոչ հայտարարություններ և ոչ հաշվետվություն է տպվում՝ չնորհիվ փոխադարձ հարաբերությունների խզման, որ տեղի է ունեցել մոտ 3 տարի սրանից առաջ:

Երևույթը աննորմալ է վերջին ծայր և արդյունք տխուր թյուրիմացությունների:

Մենք հրավիրում ենք կողմերին վերջ տալ այս անհաճո կացության՝ առանց սակայն կրկին անդրադառնալու հարաբերությունների խզման պատմությանը, և Հանուն գրականության շահերի, Հանուն և այն գրական ուժերի ու աշխատակիցների, որոնք խմբված են «Մշակի» շուրջը, այլև մայրենի գրականությունը սիրող բազմաթիվ ընթերցողների, վերսկսել թե՛ հայտարարությունների առաքումը և տպագրությունը և թե՛ պարբերական հաշվետվությունների գետեղումը «Մշակում»:

Դեռ մի շաբաթ առաջ հաճույքով կարդացինք «Մշակի» խմբագրական վերջին ծանոթությունը (տե՛ս «Մշակ» № 245) (խոսքը «Մշակ»-ի նոյեմբերի 2-ի համարում «Հին գրասեր» ստորագրությամբ տպագրված «Հայ Գրողների Ընկ. Վարչության մասին» վերնագրով հոդվածին կցված խմբագրության ընդարձակ ծանոթագրության մասին է–Ա. Զ.), որի իմաստն այն էր, թե՛ եթե Հայ Գրողների Ընկ. վարչությունը շարունակեր և շարունակե «նախկին ձևով իր երեկոյթների և ժողովների հայտարարությունները տպագրել տալ նաև «Մշակում», անկասկած է, որ համաձայն 1911 թ. խմբագրության որոշման, այդ երեկոյթների և ժողովների լուրերն ևս կտպվեին» և կտպվեն քրոնիկոնի բաժնում:

Ուրեմն ի՞նչ է մնում անել: Մնում է վերսկսել թե՛ հայտարարությունների առաքումը և տպագրությունը և թե՛ պարբերական ամփոփ հաշվետվությունների գետեղումը «Մշակում», բայց, կրկնում ենք, առանց կրկին անդրադառնալու հարաբերությունների խզման պատմությանը:

Դա համապատասխան կլինի թե՛ Հայ Գրողների Ընկերության նպատակներին ու դիրքին և թե՛ հինավուրց «Մշակի» գրական ուժերի, աշխատակիցների ու ընթերցողների սրամազրկություններին: Խմբագրությունը հոդվածին կցել է հետևյալ ծանոթությունը. «Ինչպես ներկա տարվա «Մշակի» № 53-ում, ապա № 245-ում, այժմ էլ

Կարծում ենք, որ ՀԳԿԸ վարչության ընդունած այս որոշմանը մեծապես նպաստել են նաև Դ. Անանունի վերը բերված նամակներում տրված սթափ գնահատականներն ու դիտարկումները:

Ինչևէ. 1917 թ. ապրիլի 23-ին ՀԳԿԸ վարչության անունից նախագահ Հովհ. Թումանյանը և անդամ քարտուղար Գյուլտ ա. ք. Աղանյանը հետևյալ նամակն են ուղարկել նաև «Մշակ»-ի խմբագրությանը: «Այս օրերս բացվելու է Թիֆլիսում Հայկազյան անունով մի ընկերություն, որի նպատակն է պաշտպանել Հայ գրականությունը, գիտությունն ու գեղարվեստը, կազմել Հայոց ակադեմիա և Հայոց համալսարանի հիմքը դնել: Ընկերության հիմնադիրներն են լինելու մի կողմից դրամատուրգներ և մյուս կողմից Հայ գրողներ, գիտնականներ ու գեղարվեստագետներ: Դրամատուրգները վճարելու են միանվագ 5000 ռուբլի, իսկ գրողները, գիտնականներն ու գեղարվեստագետները լինելու են այնպիսի անձեր, որոնց հեղինակությունը անվիճելի է լինելու ազգի ընդհանրության համար, — ասվում է նամակում: — Հայ գրողների ընկերության վարչությունը, որին հանձնված է կազմել վերջինների ցուցակը, խնդրում է խմբագրությանը օժանդակել այս կարևոր աշխատանքին և մի շարքով ընկերությանը ուղարկել մեզ այսպիսի անձերի մի ցուցակ»³⁹:

Այս նամակին ի պատասխան մայիսի 1-ին «Մշակ»-ի խմբագրությունը խմբագիր Հ. Առաքելյանի և ի. տ. քարտուղար, գրող Ստ. Զորյանի ստորագրությամբ ՀԳԿԸ վարչությանը գրությամբ ներկայացնում է «... իր կարծիքով անվիճելի գրողների, հրապարակախոսների և գիտնականների» ցուցակը, որի 22-րդ համարի տակ նշված է Դավիթ Անանունի անունը⁴⁰:

Դ. Անանունի «Հարգանքի խոսք Հովհ. Թումանյանին» վերնագրով հոդվածը (1919 թ.)

Դ. Անանունը ոչ միայն հետևում էր Անդրկովկասում, մասնավորապես՝ Հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցող հասարակական-քաղաքական զարգացումներին, այլև ակտիվորեն մասնակցում և ուղղորդության կենտրոնում էր պահում գրական-մշակութային իրադարձությունները:

1919 թ. սկզբների գրական-մշակութային մեծ իրադարձությունը Հովհ. Թումանյանի ծննդյան 50-ամյակն էր. փետրվարից մայիս փառավորապես տոնվում էր Ամենայն Հայոց բանաստեղծի հոբելյանը⁴¹: «Թումանյանի 50-ամյակը, կարելի է ասել, եղավ մի երկարատև հոբելյան, մի շարունակական հանդես, որ Թիֆլիսի Հայ (նաև՝ վրաց, ռուս—Ա. Զ.) հասարակությունը տալիս էր ի պատիվ իր սիրելի պոետի»⁴², — վերհիշում է Ստ. Զորյանը:

կրկնում ենք, որ «Մշակը» դեմ չէ եղել և դեմ չէ թե՛ Հայ Գրողների Ընկ. հայտարարությունների և թե՛ հաշվետվությունների տպագրության» [«Մշակ», 15. XI. 1916, Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915—1919). 2019, 292—293]:

³⁹ Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915—1919). 2019, 373:

⁴⁰ Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915—1919). 2019, 388—389:

⁴¹ Տե՛ս Հովհաննիսյան. 2007, 248—253, նաև՝ Զաքարյան. 2010, 142—146, Մնացականյան. 2017, 91—103:

⁴² Զորյան. 1985, 32:

Փետրվարի 14-ին «Մշակ»-ը «Գրական տոն» խորագրով հաղորդում էր. «Փետրվարի 20-ին լրանում է բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի ծննդյան հիսնամյակը»⁴³:

Այս տարի լրանում է նաև նրա գրական գործունեության երեսնամյակը: Գրական պայծառ տոն է կանգնած հայ ժողովրդի առաջ՝ նրա արդի դաժան կացության մեջ:

Փետրվարի 20-ին «Մշակը» լույս կտեսնի հատուկ հոդվածներով նվիրված մեր բանաստեղծի քանքարին»:

Խոստմանը հավատարիմ՝ այդ օրը թերթի էջերում զետեղված ենք տեսնում Հովհ. Թումանյանին նվիրված բազմաթիվ նյութեր⁴⁴: Դրանց շարքում առանձնանում է Դ. Անանուհի «Հարգանքի խոսք Հովհ. Թումանյանին» վերնագրով հոդվածը, որով բացվում է «Մշակ»-ի այդ համարը: Բերենք սխալի գնահատականներով լեցուն և բովանդակալից հոդվածն ամբողջությամբ. «Այսօր լրանում է հիսուն տարին այն մարդու, որի գլուխը վաղաժամ ալեհեր է դարձել, իսկ հոգին մնում է միշտ արի: Դա բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանն է, բանաստեղծ՝ առանց որակումների: Ածականը այստեղ կարող է նսեմացնել, այլ ոչ թե բարձրացնել: Բայց ինչ որ մենք պիտի շեշտենք այնուամենայնիվ դա այն է, որ Հովհ. Թումանյանի քնարը հենց սկզբից ներդաշնակ կապ է հնչյուններ է փնտրել իր և հայության հոգևոր աշխարհի մեջ, փնտրել և, որ ամենից պիտավորն է, գտել: Ազգային քանքար իր ողջ էությունը՝ Հովհ. Թումանյանը հեռու է, շատ հեռու ինքնագոհ ազգամոլությունից: Նրա ստեղծած հայը հարազատ է ամենիս: Այդ հայի հոգեկան աշխարհը մերն է իր գունազեղ բովանդակությամբ: Եվ մենք հրճվում ենք, երբ բանաստեղծի պատկերած հայը անցնում է մեր մտքի ու տեսողության դաշտով: Եթե ժպտում ենք նրա վրա՝ մեզ վրա ենք ժպտում: Եթե լաց ենք լինում՝ նրա համար՝ մեզ համար ենք լալիս: Հովհ. Թումանյանը գերազանցապես ժողովրդական բանաստեղծ է, ժողովրդի խորքից ելած և՛ իբրև զանգվածային ընդերքի պտուղ՝ նա խոսքի գոհար է,՝ գրում է Անանուհի: — Դաժան հասարակական պայմանների մեջ է լրանում մեր բանաստեղծի ծննդյան հիսնամյակը: Մի ուրիշ բանաստեղծի՝ Խրիմյան Հայրիկի՝ քնարը արդեն տվել է մեր այսօրվա վիճակի պատկերը:

Կանցնի ձմեռ, կուգա գարուն
Մեռելոց դաշտ ծաղկազարդի,
Անջատ, անջատ ոսկերոտիք
Շարժին հրաշիվք, կցին իրար
Շունչ մի շնչե կենդանարար
Հառնի կանգնե մեռելոց դաշտ ...

«Մեռելոց դաշտը» — դա մեր հայրենիքն է, որ դեռ պիտի «հառնի» ու «կանգնե»: Սակայն այդ մեռելոց դաշտը այդպիսին է ոչ միայն Ֆիզիկապետ, այլև հոգեպետ: Պատերազմը և մեր գլխին տեղացած արհավիրքները ավերել

⁴³ Ի դեպ, Հովհ. Թումանյանի ծննդյան ամսաթվի հետ կապված մանրամասն տե՛ս Ս ու լ թ ի ա ս յ ա ն. 2019 թ, 47–56:

⁴⁴ Նկատենք՝ Թիֆլիսում հրատարակվող «Закавказское слово» թերթը ևս մեծ տեղ է հատկացրել բանաստեղծի հոբելյանին. տե՛ս Закарян. 2019, 205–226; Ս ու լ թ ի ա ս յ ա ն. 2019 ա, 227–235:

են նաև Հայի հոգին, մի վերք, որ ամենից կակծալին է: Կարելի է կառուցել «բրած ու հատակած» քաղաքներն ու գյուղերը, կարելի է հերկել ու մշակել դաշտերն ու պարտեզները, բայց դժվարին գործ է վերականգնել Հայի ավերված հոգու ունակությունները, նրան առաջնորդել դեպի հասարակական իդեալների և այլասիրության տաճարը: Այստեղ ընտիր Հայ միտքն ու խոսքը ունեն կատարելու ամենից ծանր աշխատանքը: Պահ մի վարանում ենք և չենք հավատում Հայ խոսքի այդ հրաշունչ ու բուժարար առաքելությանը, բայց երբ հիշում ենք խոսքի վարպետ Թումանյանին և նրա մյուս սակավաթիվ ընկերներին՝ այլևս ուղղվում է մեր կորացած մեջքը և մենք հավատում ենք Հայի պայծառ աստղին:

Մենք դեռ կպայքարենք!

Մեզ մխիթարող և առաջնորդող մարգարեներ են հարկավոր: Թող Հովհ. Թումանյանը՝ իմաստուն դարձած իր հիսուն տարվա կյանքի փորձից՝ այսուհետ ևս կերտե ընտիր Հայ խոսք՝ փոփելու մեր վիշտը և ոգևորություն հաղորդելու մեր սրտին: Թող նա մեզ ուժ տա՝ մաքառելու երջանիկ ապագայի համար:

Պայծառ օրեր ենք մաղթում մեր Պառնասի գարդին»⁴⁵:

Դ. Անանունի այս հոդվածին է նաև վերաբերում անվանի գրականագետ-գրաքննադատ Ալ. Զաքարյանի հետևյալ միտքը. «Բնորոշ է, որ դեռևս 1919-ին՝ մի կողմ թողած «նահապետականության երգիչ», «նահապետականության արտահայտիչ» մտայնությունները, գրականագիտությունը Թումանյանին գնահատում էր համազգային, համամարդկային չափանիշներով, չափանիշներ, որոնցից գոհհիլ սոցիոլոգիական հովերով, դժբախտաբար, հետագայում շատ նահանջեց գրականագիտությունը»⁴⁶:

1919 թ. վերջին Թիֆլիսում հրատարակված «Գրական-գեղարվեստական պմանախ»-ի 5-րդ համարն ունի հետևյալ ընծայագիրը՝ «Հովհ. Թումանյանին՝ նրա ծննդյան 50-ամյակի առիթով»: Այլ նյութերի թվում՝ այստեղ տպագրվել են նաև Շիրվանզադեի, Հովհ. Թումանյանի, Նար-Դոսի, Վ. Փափագյանի, Դ. Դեմիրճյանի, Տ. Հովհաննիսյանի, Դ. Անանունի, Հ. Սուրխաթյանի կարծիքները Հայ գրականության արդի վիճակի ու ապագայի մասին՝ ի պատասխան Ստ. Զորյանի կազմած հարցարանի, որը կրում էր «Հայ գրականության վիճակը (Հայ գրողների կարծիքով)» խորագիրը: Վերը նշված գրողների պատասխանների շարքում առանձնանում է Անանունի ծավալուն, բովանդակալից և ուշագրավ դիտարկումներով նյութը⁴⁷:

Դ. Անանունի մասնակցությունը Հովհ. Թումանյանի ղեկավարած Քննիչ Հանձնաժողովի աշխատանքներին (1918–1919 թթ.)

Իր կենսագործունեության ողջ ընթացքում հատկապես 1918–1920 թթ., Լեռնային Ղարաբաղում տիրող իրավիճակը խորապես մտահոգել է Դ. Անանունին, և նա քանիցս այցելել է երկրամաս, ապա իր տպավորությունները հոգվածաշարերի միջոցով հաղորդել հանրությանը:

⁴⁵ «Մշակ», 20. II. 1919: Այս հոդվածը կրճատումներով և տարրնթերցված տպագրվել է «Հովհանես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919)» գրքում. 2019, 665–666: Հմմտ. Զ ա ք ա ղ ա ն. 2020 թ, 432–433:

⁴⁶ Զ ա ք ա ղ ա ն. 1997, 434–435:

⁴⁷ Տե՛ս «Գրական-գեղարվեստական պմանախ» (Թիֆլիս), 1919, 128–144:

«Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» նախագահ Հովհ. Թումանյանի՝ Դ. Անանունին հասցեագրած 1918 թ. դեկտեմբերի 10-ին ուղարկված գրված նամակից, մասնավորապես, հայտնի է դառնում, որ, ըստ պայմանավորվածության, հանձնաժողովը նրան նշանակել է իր լիազոր ներկայացուցիչը և հանձնարարել է ուսումնասիրել Ղարաբաղի (Շուշիի և Զեյթունի գավառների) հայ բնակչության կրած նյութական վնասները և տվել է մեկամսյա ժամկետ⁴⁸:

Հովհ. Թումանյանը դեկտեմբերի 14-ին գորավար Անդրանիկին գրած նամակում խոսելով հայ ժողովրդի ծանր վիճակի մասին՝ նաև նշում է. «Գրաբերս՝ պ. Դավիթ Անանունը, մեր կողմից գալիս է լիազոր՝ Ղարաբաղում կազմակերպելու էս գործը (սուբը «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» աշխատանքների մասին է— Ա. Զ.): խնդրում եմ աջակցություն ցույց տաա նրան, եթե հարկավոր լինի»⁴⁹:

1918 թ. դեկտեմբերի վերջին Դ. Անանունը Թիֆլիսից մեկնում է Ղարաբաղ, վերադառնում 1919 թ. փետրվարի սկզբին: Ի դեպ, Հովհ. Թումանյանը Ղարաբաղի կառավարությանը հասցեագրած փետրվարի 26-ի նամակում հայտնում է. «Քննիչ հանձնաժողովիս լիազոր պ. Դ. Անանունը վերադարձավ և զեկուցեց, որ Դուք արդեն կազմակերպել եք վնասները որոշելու գործը, սակայն նյութական կարիք ունեք և խնդրում եք Հանձնաժողովիս օգնությունը:

Սրանով Հանձնաժողովս խնդրում է Ձեզ հայտնել Ձեր նյութական կարիքի չափի մասին և տեղեկացնել, թե Ղարաղչաղ գյուղի և ազգաբնակչության դրությունը և թե նրանց համար անհրաժեշտ օգնության չափի մասին»⁵⁰:

Նկատենք նաև, որ Դ. Անանունն ակտիվորեն մասնակցել է Քննիչ հանձնաժողովի աշխատանքներին: Այդ մասին են վկայում բյուրոյի նախագահ Հովհ. Թումանյանի նամակները Դ. Անանունին: Այսպես, 1919 թ. հոկտեմբերի 9-ին Թումանյանը գրում է. «Մեծարգո պարոն // Դավիթ Անանուն // Քննիչ հանձնաժողովս իր գործունեության սկզբնական շրջանում լիազորներ էր

⁴⁸ Տե՛ս Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին («Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու). 2005, 44–45:

⁴⁹ Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1999, 299:

⁵⁰ Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին 2005, 124: 1919 թ. հունիսի 7-ին Քննիչ հանձնաժողովի նախագահ Հովհ. Թումանյանը դիմում է Հայաստանի Հանրապետության նախարարապետ Ալ. Խատիսյանին՝ հանձնաժողովին ֆինանսական աջակցություն ցուցաբերելու խնդրանքով, որտեղ, ի դեպ, գրում է. «... մեր կենտրոնական Քննիչ հանձնաժողովի նախաձեռնությամբ Շուշի քաղաքում կազմակերպված համանման հանձնաժողովը ստացել է մոտ 10.000 հայտարարություն Ղարաբաղի բնակիչներից և քննելուց հետո ներկայացրել է անգլիական հրամանատարությանը: Այդ աշխատանքների վրա Շուշիի հանձնաժողովը ծախսել է 50.000 ռ., որը փոխարինաբար վերցրել է մասնավոր անհատներից, ուստի մեր միջոցով խնդրում է Հայաստանի Հանրապետությունից 50.000 ռ. այդ պարտքը վճարելու համար» (Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1999, 325): Հունիսի 28-ին էլ Թումանյանը դիմում է Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությանը՝ հանձնաժողովին ֆինանսական աջակցություն ցուցաբերելու խնդրանքով, ի մասնավորի՝ «... 3. 50 հազար ռուբլի՝ հանձնաժողովի Ղարաբաղի ճյուղին ուղարկելու» համար (Թ ու մ ա ն յ ա ն. 2019, 54):

նշանակել այս կամ այն գավառի համար, որ տեղնուտեղը ուսումնասիրեն տաճկական արշավանքից հայ ժողովրդի կրած վնասները և իրենց ուսումնասիրության արդյունքը գրավոր ու մանրամասն գեկուցանեն Հանձնաժողովիս: Սուրմալուի գավառի համար նշանակվել էր պ. Հովհաննես Խոջաէյնաթյան, որը և սիրով հանձն էր առել կատարել այդ կարևոր ու պատասխանատու գործը, իբրև իրազեկ ու լավատեղյակ անձնավորություն: Սակայն պ. Խոջաէյնաթյանը մեզ անհայտ պատճառով մինչև օրս էլ ոչ մի նյութ չի ուղարկել Հանձնաժողովիս, չնայած որ նա լիովին ստացել է իր ռոճիկը ու ճանապարհածախսը և որ ահա 6–7 ամիս է անցել պայմանաժամից: Այս ցավալի երևույթի պատճառը, ինչպես ասացինք, մեզ անհայտ է, որովհետև նախկին լիազոր Խոջաէյնաթյանը չի պատասխանում մեր դիմումներին: Որովհետև պ. Խոջաէյնաթյանը ներկայումս ծառայում է Երևանի պետական <ան> հիմնարկներից> մեկում, Հանձնաժողովիս վճռեց դիմել Ձեզ, հարգելի պարոն, որ նեղություն կրեք պ. Խոջաէյնաթյանից ստանալու բոլոր եղած նյութերը և ուղարկելու Քննիչ Հանձնաժողովիս, որի կողմից վաղօրոք շնորհակալություն ենք հայտնում Ձեզ այս հանձնարարությունը կատարելու համար»⁵¹: Իսկ նույն թվականի նոյեմբերի 28-ին էլ Թումանյանն Անանունին, մասնավորապես գրում է. «Շնորհակալ եմ մեր բյուրոյի հանձնարարությունը կատարելու համար»⁵²:

... 1919 թ. հունիսի սկզբին Շուշիում և չրջակա հայկական գյուղերում հայերի կոտորած տեղի ունեցավ: Դրա դեմ բողոքի մեծ ալիք բարձրացավ: Հատկապես հիշատակելի է հունիսի 22-ին Թիֆլիսի Վանքի բակում տեղի ունեցած համահայկական մեծ հավաքը, որին մասնակցում էին 40-ից ավելի ազգային կազմակերպություններ: Անկասկած, հավաքին մասնակցել է նաև Դ. Անանունը: Միջոցառման նախագահը Հովհ. Թումանյանն էր: Ընդունվեց բանաձև, որով հավաքի մասնակիցները՝ «... վստահ Անտանտայի ժողովուրդների, կառավարությունների և Փարիզի կոնֆերանսի նրանց ներկայացուցիչների արդարամտության ու բարեկամական զգացմունքին», խնդրում, պահանջում էին Ղարաբաղից հեռացնել Ազրբեյջանի իշխանությանը, կոտորածի հեղինակներին ձերբակալել ու դատի տալ, թույլատրել, որ Ղարաբաղը կցվի Հայաստանին»⁵³:

Դ. Անանունը Հայաստանի գրական ընկերության անդամ (1919 թ.)

1919 թ. հուլիսի սկզբին Դ. Անանունը միանում է հայրենիքում համախմբվող մտավորականությանը՝ Թիֆլիսից փոխադրվում է Երևան ու ակտիվորեն մասնակցում Հայաստանի առաջին Հանրապետության գրական-մշակութային, հասարակական-քաղաքական կյանքին:

⁵¹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 38, թ. 131 և չրջ.: Թողոն: Ձեռագիր: Նաև՝ Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին... . 2005, 193:

⁵² Տե՛ս Թումանյան. 1999, 340: Ի դեպ, «Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919)» գրքում տպագրված է՝ «Շնորհակալ եմ մեր բյուրոյի հանձնարարությունները կատարելու համար» (ընդգծումը մերն է–Ա. Զ., էջ 825):

⁵³ «Աշխատավոր» (Թիֆլիս), 19, 24. VI. 1919:

«1918-ի վերջի և 1919-ի առաջին ամիսների սովից և համաճարակից հետո 1919-ի ամառվանից սկսած համեմատաբար տանելի պայմաններ ստեղծվեցին Հայաստանում և մշակութային եռուզեռ սկսվեց Երևանում, – գրել է հասարակական գործիչ, իրավաբան, գրող, մանկավարժ, Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն դատական մարմնի՝ Երևանի շրջանային դատարանի դատախազ Վարդգես Ահարոնյանը:– Հիմնվեց Հայաստանի Գրողների Ընկերությունը (Հայաստանի գրական ընկերությունը – Ա. Զ.), «Պանդոկ» գրական ակումբը և Հայաստանի Հրատարակչական Ընկերությունը, որին Կովկասի Հայոց Հրատարակչական (Թիֆլիսում) հանձնեց իր գույքերի մի շոշափելի մասը, 40 հազար հատոր գիրք, որը փոխադրվեց Հայաստան:

Գրեթե ամեն շաբաթ սկսեցին տեղի ունենալ Հայաստանի Գրողների Ընկերության և «Պանդոկ» գրական ակումբի գրական գեղարվեստական երեկոյթները, դասախոսությունները և հավաքույթները:

Երևանում սկսեց հրատարակվել «Հառաջ» օրաթերթը: ...

Դարձյալ Երևանում սկսեց լույս տեսնել «Հայաստանի Կոոպերացիա» («Հայաստանի համագործակցական») ամսագիրը (երկշաբաթաթերթ – Ա. Զ.): Պայմանները դեռևս թույլատու չէին զուտ գրական գեղարվեստական ամսագրի հրատարակության համար և այդ պատճառով «Հայաստանի Կոոպերացիա»-ն մասամբ լրացնում էր և այդ պակասը ամեն թիվի մեջ կանոնավորապես տալով գրական-գեղարվեստական մի բաժին»⁵⁴:

Հանրապետության գրական կյանքի կազմակերպման գործում որոշիչ դեր կատարեց 1919 թ. հուլիսի 4-ին հայ գրողների նախաձեռնությամբ գումարված Հայաստանի գրական ընկերության հիմնադիր ժողովը, որին մասնակցում էին 30 հոգի՝ գրողներ, լրագրողներ և մտավորականության այլ ներկայացուցիչներ: Ընտրվում է ժամանակավոր վարչություն՝ Ն. Աղբալյանի նախագահությամբ: Վարչության հայտարարության մեջ ասվում էր, որ ընկերության անդամ կարող են լինել Հովհ. Թումանյանի գլխավորությամբ Թիֆլիսում գործող Հայ գրողների կովկասյան ընկերության անդամները, որոնք բնակություն են հաստատում Հայաստանում, ինչպես նաև՝ այն գրողները, գիտնականներն ու լրագրողները, ովքեր գրավոր դիմում կներկայացնեն: Նախատեսվում էր սեպտեմբերին հրավիրել ընկերության ընդհանուր ժողով, որտեղ կատարվելու էր ընդունելություն, հաստատվելու էր կանոնադրությունը⁵⁵:

Սեպտեմբերի 29-ին տեղի ունեցավ Հայաստանի գրական ընկերության առաջին ընդհանուր ժողովը, որը, որոշ փոփոխություններ կատարելով, իբրև ժամանակավոր կանոնադրություն հաստատեց Հայ գրողների կովկասյան ընկերության կանոնադրությունը. ընկերության անդամներ դարձան ևս 10 հոգի: Պատվավոր նախագահ ընտրվեց Ն. Աղբալյանը (մինչ այդ նա նշանակվել էր ՀՀ հանրային կրթության և արվեստի նախարար), վարչության անդամներ՝ Դ. Անանյանը, Ա. Աբեղյանը, Վ. Խորենին, Վ. Ահարոնյանը, Վեսպերը և ուրիշներ⁵⁶:

⁵⁴ Ա հ ա Ր ո ն ե ա ն. 2019, 167–168:

⁵⁵ «Զանգ» (Երևան), 08, 17. VII. 1917, «Հայաստանի աշխատավոր» (Երևան), 08. VII. 1919, Վ ա Ր դ ա ն յ ա ն. 2003, 129:

⁵⁶ «Հառաջ» (Երևան), 04. X. 1919, Վ ա Ր դ ա ն յ ա ն. 2003, 129:

Ընկերության կազմակերպած գրական բազմաթիվ միջոցառումներին Դ. Անանունը հանդես է եկել և՛ զեկուցումներով, և՛ բացման խոսքերով:

Նկատենք՝ հայ գրողների նյութական ծանր վիճակից ելնելով՝ Հայ գրողների կովկասյան ընկերության նախագահ Հովհ. Թումանյանը 1919 թ. հունիսի 15-ին դիմում է ՀՀ նախարարապետ Ա. Խատիսյանին խնդրելով «մի գումար հատկացնել» ընկերությանը՝ «էս նեղ օրերին օգնության հասնելու մեր գրողներին, գիտնականներին ու հրապարակախոսներին»⁵⁷: Հայաստանի կառավարությունը, հուլիսին անդրադառնալով այդ հարցին, ընդունեց օրենք՝ «Հայ գրողներին, գիտնականներին և հրապարակախոսներին օգնություն հասցնելու համար 100.000 ռ. հատկացնելու մասին»: Գումարը փոխանցվելու էր Հայ գրողների կովկասյան ընկերությանը, որն այն բաժանելու էր ոչ միայն ընկերության անդամներին, այլև «հայ իրականության մեջ աշխատող» մտավորականներին⁵⁸: 1919 թ. օգոստոսին Վրթ. Փափազյանը Դ. Անանունին հայտնել է, որ գրողներին հատկացվելիք 100.000 ռուբլու շահառուներից մեկն էլ նա է, և որ նրա համար նախատեսված է 7000 ռուբլի⁵⁹, այդ գումարը հետագայում կրճատվել է ու դարձել 5000 ռուբլի⁶⁰: Հովհ. Թումանյանը «1919, նոյեմբերի 28, Թիֆլիս» թվակիր նամակով Դ. Անանունին հայտնում է. «Սիրելի բարեկամ, // Ձեզ հասանելիք դրամից ուղարկում եմ առայժմ երեք հազար ռուբլի: ... Մի խոսքով՝ երեք հազարը ղրկում եմ — հարյուր հազարից նշանակած 5 հազարի հաշվին, մնում է երկու հազարը, էն էլ կղրկեմ բյուրոյից (Քննիչ հանձնաժողովից — Ա. Զ.) տալիք գումարի հետ մոտ օրերա»⁶¹: Դ. Անանունին «... կառավարության նպաստից մնացած երկու հազար ռուբլին», Հովհ. Թումանյանն ուղարկել է 1920 թ. հունվարի երրորդ տասնօրյակին⁶²: Այդ կապակցությամբ ՀՀ հանրային կրթության և արվեստի նախարարության դիվանի պաշտոնյա Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը պաշտոնական գրությամբ Դ. Անանունին խնդրել է նախարարություն ուղարկել ստացականը⁶³:

Հովհ. Թումանյանի նամակները «Հայաստանի կոոպերացիա» երկաթբաժանի խմբագիր Դ. Անանունին (1919–1920 թթ.)

1919 թ. օգոստոսին Դ. Անանունը նշանակվում է Հայկոպի պաշտոնաթերթ «Հայաստանի կոոպերացիա» երկաթբաժանի խմբագիր⁶⁴: Այս

⁵⁷ Թումանյան. 1999, 329:

⁵⁸ Վարդանյան. 2003, 132:

⁵⁹ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 104–106, թ. 2, տե՛ս նաև՝ Թումանյան. 2019, 56–57:

⁶⁰ Տե՛ս Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919). 2019, 783, 808, 812:

⁶¹ Թումանյան. 1999, 340: Ի դեպ, «Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919)» գրքում տպագրված է՝ «... Ձեր հասանելիք գումարից ...» (ընդգծումները մերն են — Ա. Զ., էջ 825):

⁶² Տե՛ս Թումանյան. 1999, 342:

⁶³ ԳԱԹ, Դ. Անանունի ֆ., թիվ 81, թ. 1:

⁶⁴ «Հայաստանի կոոպերացիա» երկաթբաժանի լույս է տեսել 1919 թ. հունվարից 1920 թ., նախ որպես Երևանյան նահանգի կոոպերատիվների միության, ապա՝ Հայաստանի կոոպերատիվների միության օրգան, հիմնադիր խմբագիրն էր ՀՅԴ գործիչ, հրապարակագիր Սիմոն Վրացյանը (1882–1969): 1919 թ. օգոստոսից երկա-

բազմաժանր պարբերականում արժարժվում են տնտեսական, հողային, սոցիալական բնույթի խնդիրներ, բերվում են վիճակագրական տվյալներ Հայաստանում տնտեսական տեղաշարժերի, կոոպերացիայի տարբեր ձևերի զարգացման վերաբերյալ: Հրապարակախոսական-խմբագրական աշխատանքի հսկայական փորձ ունեցող Դ. Անանունի ջանքերով «Հայաստանի կոոպերացիա»-ն էլ ավելի հետաքրքիր բովանդակություն է ստանում, երբ նա դիմում է Հայ մտավորականության նշանավոր դեմքերին՝ պարբերականին աշխատակցելու խնդրանքով: Ստեղծվում է «Գրական բաժին», որն «առանձնանում է ինչպես տպագրվող գրողների հեղինակավոր կազմով. Հովհ. Թումանյան, Վ. Տերյան, Վրթ. Փափազյան, Լեո, Ստ. Զորյան, Ե. Չարենց, Կ. Միքայելյան, Գ. Քալաշյան, Վեսպեր ... + Դ. Դեմիրճյանի, – այնպես էլ հրապարակախոսական ընդհանուր (ներառյալ լեզվական) մակարդակով: Ըստ այդմ, օրինակորեն կարելի է այն համարել «Նորք» հանդեսի արժանավոր նախորդը Հայաստանի հողի վրա»⁶⁵, – իրավափորձն նկատում է Ալ. Զաքարյանը:

Հովհ. Թումանյանը 1920 թ. հունվարի երրորդ տասնօրյակին Դ. Անանունին հայտնում է. «Գրել էիք «Հայկոոպին» աշխատակցելու մասին: Ես ի՞նչ գրեմ «Հայկոոպում» և դրանից ինչ եմ հասկանում, թեկուզ շատ էլ հավանում եմ ու մինչև անգամ շատ եմ համակրում: Իսկ անունս տալը քանի գրող արժի, որ վրեն լինի, դրանից ինչ է դուրս գալու»⁶⁶:

1920 թ. մայիսի 29-ին Թումանյանն Անանունին գրում է. «Միրելի Դավիթ, // Ախպեր, ես քեզ մոտ սևերես դուրս եկա: // Խոստացա թե «Հայկոոպի» համար «Մերոնք»⁶⁷ կգրեմ կուղարկեմ ու չարի: // Միշտ էսպես է լինում, երբ որ մարդ ուրիշի տեղակ խոսք է տալիս: Ես էլ իմ մոռացի տեղակ խոսք տվի – ու նա չեկավ, ես էլ մնացի սևերես: ... Էսքան տարի մտածել եմ պարապեմ (գրականությունը—Ա. Զ.) ու չեմ կարողացել պարապեմ, միշտ հետաձգել եմ: Սրանից դենն էլ հետաձգել չի լինիլ: Ոչ միայն ժամանակս է անց կենում, այլև հենց ինքս էլ եմ անց կենում: Բայց ինձ ուժեղ կերպով էսպես է դրդում ու տրամադրում մեր նոր կյանքը, նոր Հայաստանը: Ամեն մարդ այժմ պետք է իր տեղը ամուր կանգնի և ավելի եռանդով անի իր անելիք գործը: Եվ մենք շատ

բախտավորվում հրատարակել է խմբագրական կոլեգիան, բայց փաստացի խմբագիրը եղել է Դ. Անանունը, իսկ քարտուղարի պաշտոնը վարել է գրող Ստ. Զորյանը: Հանդեսի բնաբանն է «Միությունը ուժ է»: Տպագրվել է Էջմիածնում, խմբագրությունը գտնվել է Երևանում: Երկաթբախտավորների էջերում ամենից հաճախակի տպագրվում են Դ. Անանունի հոդվածները և նյութերն ամենատարբեր թեմաներով սկսած հողային խնդրից ու կոոպերատիվներից, վերջացած Հայկական հարցով, միջազգային քաղաքականությունը հիմնախնդիրներով, հասարակական-քաղաքական, ազգային-կուսակցական, գրական-մշակութային բնույթի բազում հարցերով:

⁶⁵ Զ ա ք ա ղ ա ն. 1997, 706:

⁶⁶ Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1999, 342:

⁶⁷ «Մերոնք»-ն անավարտ պատմվածքաշար է: Այս խորագրի ներքո 1910 թ. «Հորիզոն»-ում տպագրվել են «Նեսոյի քարաբաղնիսը» և «Քեռի խեչանը» պատմվածքները: «Թումանյանը» ծրագրել էր այս շարքից գրել նաև «Ստորոժ Մաթոսը» (պահպանվել է մի հատված), «Մելիքի կարծիքը», «Ռուսների խիարը», «Հանելուկը» (Ալեքի ու Ռամազի Սաքոյի), «Ռամազի Սաքոյի անքնությունը», «Մարցըցի պառավը (սաղաթության ժամանակ)» (տե՛ս «Հովհաննես Թումանյան. Հանրագիտարան». 2020, 304):

բան պետք է անենք ու կարող ենք անել: Ես զարմանալի մեծ հավատ ունեմ ու մեծ կարծիք մեր ցեղի հոգևոր ու բարոյական կարողության (պոտենցիա) վրա: // Թե տաճկական վերջին փորձանքից էլ ազատվեցինք – ամեն բան շատ լավ կգնա, իմն էլ ընդհանուրի հետ: // Բայց էս խորհրդածությունից ... քեզ օգուտ չկա, եթե նաղդ մի օգուտ կա քեզ էդ էն է, որ նամակիս հետ երկու քառյակ եմ ուղարկում⁶⁸, գուցե թե դրանով կարողանամ քու խմբագրական ցատումը մեղմել, մինչև Աստված ողորմած է, հետո էլ՝ այսինքն ամառը – «Մերոնք» կուղարկեմ: Իհարկե, եթե գրեմ⁶⁹:

Թումանյանի «Քառյակներ»-ն Անանունի գնահատմամբ (1920 թ.)

1920 թ. լույս է տեսնում Հովհ. Թումանյանի «Քառյակներ» վերնագրով գրքույկը: Դ. Անանունը դրա մասին «Իմացություն թախիծը (Հովհ. Թումանյանի «Քառյակներ», Թիֆլիս, 1920, գիրք 30 ու.)» վերնագրով քննադատական ուշադրամբ հոդված է տպագրել: «Հովհ. Թումանյանի տաղանդի այս արտադրություններին կարելի է մոտենալ երկու եղանակով: Եղանակներից մեկը, դժվարինը, այն է, թե հասարակական որպիսի պայմանների ազդեցության տակ մեր բանաստեղծը եկել կանգ է առել դատավորի կոչման վրա: Այո, դատավորի, որի մեջ մարել է վրեժխնդրության կիրքը և որը իր համար կյանքի կանոն է դարձրել բոլոր իմաստությունները բեռնավորված մարդկանց հայեցակետը – ամենը հասկանալ, ամենը ներել: Մյուս եղանակը, հեշտագույնը, նրա քառյակների բովանդակության պարզ պատմումն է, համեմատ որոշ կարգի դատողություններով, որոնք՝ նայած քննադատի կարողության ու շնորքին՝ կարող են այն միտքը հաղորդել ընթերցողին, թե բանաստեղծը բողոքում է մասկերության դեմ և քարոզում բանջարակերություն, – գրում է Դ. Անանունը: – Այդպես է նայել, օրինակ, տասներկուերորդ քառյակին պ. Տ. Փիրումյանը «Աշխատավորում» տպագրած իր հոդվածի մեջ⁷⁰: Պարզ է, որ քննադատին այս դեպքում փրկում է նրա պարզամտությունը:

⁶⁸ Խոսքը «Ինչ իմանաս Ըստեղծողի գաղտնիքները անմեկին. ...» (գրել է 1920 թ. մարտի 30-ին) և «Երեսեկ էսպես՝ անվերջ քեզ հետ – իմ կյանքի հետ լինեի» (գրել է 1920 թ. մայիսի 12-ին) սկզբնատողերով քառյակների մասին է, որոնք տպագրվել են «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթի 1920 թ. հուլիսի 15-ի № 13-ում (էջ 512):

⁶⁹ Թումանյան. 1999, 349–350: Ի դեպ, նամակն ավարտվում է հետևյալ ձևակերպումով՝ «Բո Հովհ. Թումանյան»:

⁷⁰ «Խոսքը «Աշխատավոր» (Թիֆլիս) թերթի 1920 թ. հունվարի 29-ի համարում տպագրված Տ. Փիրումյանի «Գրական նկատողություններ» հոդվածի երկրորդ մասի՝ Հովհ. Թումանյանի «Քառյակներ» գրքույկի մասին է: Հեղինակը գրում է. «... նոր լույս տեսած «Քառյակներ» ոչ մի նոր բան չեն ավելացնում մեր քանքարավոր բանաստեղծի տաղանդին: Սակայն արդարությունը պահանջում է ասել, որ պ. Թումանյանի այդ գրքույկում կա մի հատիկ, մեր գրականության մեջ դեռևս չպատահած սրտառուչ ու շատ ազդու նախադասություն (12-րդ քառյակը – Ա. Զ.), ահա նա. –

Երազումըս մի մաքի
Մոտըս եկավ հարցմունքի,
Աստված պահի քո որդին,
Ո՞նց էր համը իմ ձագի ...

Մենք կարծում ենք, որ Հովհ. Թումանյանի քառյակներին կարելի է և պետք է մոտենալ քննադատություն առաջին եղանակով: Նրա անունը այլևս որակումներ չի ընդունում. բանաստեղծ է առանց տիտղոսների: Եվ քննադատից պահանջվում է պարզել, թե ինչ երևույթներ են գրավել բանաստեղծի ուշադրությունը, մրրկել նրա հոգին և վճռի արժանացել: Այս աշխատանքը անպայման դժվարին է և կարող է պատահել, որ քննադատը զոհ գնա գոհճիկ բացատրությունների:

Մեր բանաստեղծը անուն է նվաճել նրանով, որ ազգային միջավայրի երևույթները իր տաղանդով կոկել է ու դարձրել գերազանցորեն մարդկային, ուրեմն և բնտանի բոլոր ազգերին: Տաղանդը ազգային նեղ շրջանակից նրան առաջնորդել է դեպի համամարդկային զգացումների ու խոհերի ասպարեզ: Այս բարերար հանգամանքին զուգադիպել է մարդկային ցեղի արդի վիճակը, երբ ավերվել են բոլոր ինքնամիտի դրությունները և աշխարհի մի վայրում տեղի ունեցած երևույթը գալիս է մղումներ հաղորդելու հեռավոր անկյունների մարդկային համախմբումներին: ...

Ընտրյալը, ներկա դեպքում բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը, զգում է մարդկության չզգացածը և նրան կոչում դեպի կատարելագործում: Ճանաչիր շրջապատդ, ինքդ քեզ և քո ձեռքերի գործը, ասում է նա մարդուն, ճանաչիր և կտեսնես, որ աշխարհը ոչ ոքի չի մնացել և պետք չկա այլանդակել փոխադարձ ինքնասպառումով նրա «չեն ու լի» հարկը:

Երանի նրանց, որոնք հասել են իմացության այս կատարին և խաղաղավետ հոգով դիտում են մարդու արարքները, դիտում, թախծում և աղոթում ...»⁷¹:

... Երևանում գտնվող որդուն՝ Արեգին ուղղված <1921, հուլիսի 11, Թիֆլիս> թվակիր նամակում Հովհ. Թումանյանը գրում է. «Բարևիր բոլոր ընկեր-բարեկամներիս: Դավթին հատկապես, ...»⁷²:

1923 թ. մարտի 28-ին Դ. Անանունը Ե. Շահագիրյանի, Ե. Լալայանի, Մ. Սարյանի, Ստ. Զորյանի, Մ. Էփրիկի հետ հեռագրով «անկեղծ ցավակցություն» են հայտնել «մեր թանկագին բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի մահվան առիթով»⁷³:

Շահարկումներ՝ կապված Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործությունը տրված գնահատականների շուրջ

1927 թ. Դ. Անանունի դատապարտվելուց հետո էլ⁷⁴ շարունակվել են նրա անվան շահարկումները՝ նաև կապված Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործությունը տրված գնահատականների հետ: Այսպես, օրինակ, «Գրական թերթ»-ի 1938 թ. հունվարյան համարներից մեկում Ա. Մակարյանը «Մինչև վերջ մեր-

Հեղինակը կարող է պարծենալ, որ այդ քառյակով շատ հաջող բողոք է բարձրացնում կենդանիներ մորթելու սովորության դեմ, այսինքն քարոզում է վեգետարիական (բանջարակերական) փիլիսոփայություն: Թումանյանի «Քառյակներ»-ի մասին հանգամանորեն տե՛ս Մ ա ց ա կ ա ն յ ա ն. 2021, 95–110:

⁷¹ «Հայաստանի կոոպերացիա» (Երևան), № 4, փետրվարի 29, 1920, էջ 126–128, Զ ա ք ա Ր յ ա ն. 2020 թ, 433–436:

⁷² Թ ու մ ա ն յ ա ն. 1999, 388:

⁷³ «Մարտակոչ» (Թիֆլիս), 28. III. 1923:

⁷⁴ Մանրամասն տե՛ս Հ ա կ ո բ յ ա ն. 2020, 147–159:

կացնել նացիոնալ-բուրժուական գրականության վնասակար հետքերը» վերնագրով հոդվածում, խոսելով, մասնավորապես, Հովհ. Թումանյանին «Նահապետականության» մեջ մեղադրող «Մեր ժողովրդի թշնամիների՝ նացիոնալիստական, դաշնակցական, սպեցիֆիկյան, տրոցկիստական տականքների «գրականագիտական» խարդախ ... մարզանքները» մինչև վերջ մերկացնելու մասին, գրում է. «Այստեղ կարևոր ենք համարում միայն նշել քաղաքական այն ստոր նպատակը, որի համար մեր մեծանուն հեղինակը (Հովհ. Թումանյանը – Ա. Զ.) քավության նոխազ է դարձել: Մակինցյանն աշխատում է արժեզրկել Թումանյանի հատկապես ա՛յն գործերը (խոսքը, ամենայն հավանականությամբ, բանաստեղծի 60-ամյակի առթիվ 1929 թ. Պետհրատի հրատարակած Թումանյանի «Ընտիր գրվածներ» գրքում Պ. Մակինցյանի «Ժողովրդական բանաստեղծ» վերնագրով առաջաբանի՝ «ուսումնասիրության» մասին է – Ա. Զ.), որոնց մեջ անդրադարձել են Հայ կապիտալիստական գյուղի սոցիալական հակասությունները («Հառաչանք», պատմվածքները և այլն): Այս կերպ դաշնակ Մակինցյանը շարունակում էր նաև սպեցիֆիկ մի կազմակերպիչներից մեկի՝ հակահեղափոխական Դ. Անանունի անսխառնակ գործը. վերջինս Թումանյանի գործունեությունը համարել է «Անցյալի մեծարանք», նրան որակել է սոսկ իբրև «նահապետական երգիչ»: Մակինցյանը ամբողջովին միանում է Դ. Անանունին: Սպեցիֆիկներն ամեն կերպ մասսայականացրել են այդ հակաժողովրդական տեսակետը: Ե. Չարենցը, իբրև Անանունի վիժվածքը Թումանյանի մասին գրել է «հի, անցյալի, նահապետական գյուղի մոլթ ու խավար կենցաղի հայելին էր Թումանյանը»⁷⁵:

Եզրակացություն

Հանրագումարի բերելով վերը շարադրված նյութը՝ կարելի է արձանագրել. Անանունի և Հովհ. Թումանյանի գրական-հասարակական առնչությունները, մասնավորապես, դրսևորվել են հետևյալ ուղղություններով. ա) Անանունը մի շարք հոդվածներ է գրել Թումանյանի ստեղծագործությունների մասին ըստ արժանվույն գնահատելով դրանք, բ) «Մշակ» թերթի և Հովհ. Թումանյանի գլխավորած Հայ գրողների կովկասյան ընկերության փոխհարաբերության հետ կապված հարցերի շուրջ վերջինիս հետ ունեցել է սուր բանավեճ, գ) մասնակցել է Թումանյանի ղեկավարած «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» աշխատանքներին, դ) տարբեր առիթներով Թումանյանը ֆինանսական աջակցություն է ցուցաբերել Անանունին, ե) բանաստեղծն աշխատակցել է վերջինիս խմբագրած «Հայաստանի կոոպերացիա» երկաթաթաթերթին և այլն:

Դ. Անանունի և Հովհ. Թումանյանի գրական-հասարակական առնչությունները ոչ միայն նրանց կյանքի ու գործունեության կարևորագույն դրվագներից են, այլև լրացնում են հայագիտության ու Թումանյանագիտության սպիտակ էջերից մեկը:

Անուշավան Զաքարյան — բ. գ. դ., ՊԲՀ-ի գլխավոր խմբագիր, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի սփյուռքահայ արվեստի և միջազգային կապերի բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրություններ՝ XX դարասկզբի առաջին քառորդի հայ իրականության հարցեր, Հայկական հարց և

⁷⁵ «Գրական թերթ» (Երևան), 18. I. 1938:

Հայոց ցեղասպանություն, հայ-ուս պատմագրական, մշակութային կապեր: Հեղինակ է 22 մենագրության ու ժողովածուի, ավելի քան 260 հոդվածների և հրապարակումների: patmhandes@rambler.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Հ. Բ. 2001, Հայ գրողների նամակները Ղավիթ Անանունին. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 2, էջ 198–213:

Ահարոնեան Վ. 2019, Յովհաննես Թումանյան. մարդը եւ բանաստեղծը, Երեւան, Համազգային Հայ Կրթական եւ Մշակութային Միություն, 320 էջ:

«Աշխատավոր» (Թիֆլիս), 19, 24. VI. 1919, 29. I. 1920:

«Բաքվի ծայն», 09, 18, 21. IV, 26. IV, 19. V, 02, 05. VI. 1913:

«Գարուն» (Մոսկվա), 1912, գիրք III, էջ 99–128:

«Գրական-գեղարվեստական ամսնախ» (Թիֆլիս), 1919, № 5, էջ 128–144:

«Գրական թերթ» (Երևան), 18. I. 1938:

Ղավիթ Անանունի նամակագրությունից (հրապարակում՝ Գ. Հ. Ազնավուրյանի). 1984. – ՊԲՀ, № 1, էջ 171–177:

«Զանգ» (Երևան), 08, 17. VII. 1917:

Զաքարյան Ալ. 1997, Եղիշե Չարենց: Կյանքը, գործը, ժամանակը, գիրք 1, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 968 էջ:

Զաքարյան Ա. 2010 ա, Հուշեր Ղավիթ Անանունի մասին (ծննդյան 130-ամյակի առթիվ). – ՊԲՀ, № 1, էջ 245–252:

Զաքարյան Ա. 2010 թ, Սերգեյ Գորոդեցկին Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում, Երևան, Հեղ. հրատ., 202 էջ:

Զաքարյան Ա. 2020 ա, Ղավիթ Անանուն. մարդը և գործը (ծննդյան 140-ամյակի առթիվ). – ՊԲՀ, № 1, էջ 90–127:

Զաքարյան Ա. 2020 թ, Ղավիթ Անանունը Հովհաննես Թումանյանի մասին (Ղ. Անանունի ծննդյան 140-ամյակի առթիվ). – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 1, էջ 430–436:

Զաքարյան Ա. 2023 ա, Ղավիթ Անանուն. նամակների ընտրանի. – ՊԲՀ, № 1, էջ 207–246:

Զաքարյան Ա. 2023 թ, Ավետիք Իսահակյանի և Ղավիթ Անանունի առնչությունների շուրջ. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 1, էջ 106–113:

Զորյան Ստ. 1985, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հ. 11, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 560 էջ:

Թումանյան Հովհ. 1999, Երկերի լիակատար ժողովածու տասն հատորով, հ. 10, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 771 էջ:

Հակոբյան Վ. 2012, Ղավիթ Անանունի հուշերը Ստեփան Շահումյանի մասին. – «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես (Երևան), Գ, էջ 123–135:

Հակոբյան Վ. 2020, Ղավիթ Անանուն, Երևան, Հեղ. հրատ., 210 էջ:

Հակոբյան Վ. 2021, Ղավիթ Անանունի նամակագրությունից. – «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, №1, էջ 206–218:

Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին («Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու). 2005: Կազմող, առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակ Անուշավան Զաքարյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 239 էջ:

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 221, ց. 1, գ. 38, թ. 131 և շրջ.: Թողոն: Ձեռագիր:

«Հայաստանի աշխատավոր» (Երևան), 08. VII. 1919:

«Հայաստանի կոոպերացիա» (Երևան), № 4, փետրվարի 29, 1920, էջ 126–128, № 13, հուլիսի 15, 1920, էջ 512:

Հայաստանի Հանրապետության գրականության և արվեստի թանգարան, Կ. Միքայելյանի ֆ., թիվ 732, 2 թ., Դ. Անանունի ֆ., թիվ 68, թ. 1, թիվ, 81, թ.1, թիվ 104–106, թ. 2:

«Հառաջ» (Երևան), 04. X. 1919, 18. III. 1920:

Հովհաննես Թումանյան. 2019, Նորահայտ փաստաթղթեր: Աշխատասիրությամբ Հ. Կ. Սուքիասյանի, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 120 էջ:

Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1909–1914). 2016, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 859 էջ + 8 էջ նկ.:

Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն (1915–1919). 2019, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 867 էջ:

Հովհաննես Թումանյանը ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատությամբ (1890–1913). 2019, հ. 1: Կազմեց, ծանոթագրեց և հրատարակության պատրաստեց Եվա Մնացականյանը, Երևան, ՎՄՎ-Պրինտ, 680 էջ:

«Հովհաննես Թումանյան. հանրագիտարան». 2020, Երևան, Հայկական հանրագիտարան. հրատարակչություն, 1224 էջ:

Հովհաննիսյան Ս. 2007, Թումանյանը և Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 340 էջ:

Հովհաննիսյան Ս. 2020, «Առաքելյան Համբարձում Աստվածատուրի» բառահոդված. – «Հովհաննես Թումանյան. հանրագիտարան», Երևան, Հայկական հանրագիտարան. հրատարակչություն, էջ 772–776:

«Հորիզոն» (Թիֆլիս), 07, 08. IX. 1912, 23. II. 1914, 14. II. 1916:

«Մարտակոչ» (Թիֆլիս), 28. III. 1923:

Մնացականյան Ե. 2016, Դավիթ Անանունի «Անցյալի մեծարանքը». – «Բանբեր հայագիտության» (Երևան), № 3, էջ 159–173:

Մնացականյան Ե. 2017, Թումանյանի 50-ամյակի հոբելյանական հանդիսությունների արձագանքները մամուլում (ծննդյան 150-ամյակին ընդառաջ). – ՊԲՀ, № 3, էջ 91–103:

Մնացականյան Ե. 2020, «Անանուն Դավիթ» բառահոդված. – «Հովհաննես Թումանյան. հանրագիտարան», Երևան, Հայկական հանրագիտարան. հրատարակչություն, էջ 763–765:

Մնացականյան Ե. 2021, Հովհաննես Թումանյանի քառյակները ժամանակի գրաքննադատության գնահատմամբ. – «Էջմիածին», հ. Թ, էջ 95–110:

«Մշակ» (Թիֆլիս), 26. IX. 1912, 17. I. 1916, 06. II. 1916, 01. III. 1916, 15. XI. 1916, 18. XI. 1916, 20. II. 1919:

«Նոր աշխատավոր» (Թիֆլիս), 14. XII. 1919:

«Նոր կյանք» (Բաքու), 1911–1912 թթ.:

Ջրբաշյան Էդ. Մ. 1964, Թումանյանի պոեմները, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 508 էջ:

Ջրբաշյան Է. Մ. 1979, Հովհ. Թումանյանը և 1910-ական թվականների գրական քննադատությունը. – ՊԲՀ, № 2, էջ 28–44:

Ջրբաշյան Է. Մ. 1982, Չորս գագաթ: Թումանյան, Խսահակյան, Տերյան, Չարենց, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 468 էջ:

Սարինյան Ս. 1989, Հայոց գրականության երկու դարը, գիրք 2, Երևան, «Խորհրդային գրող» հրատ., 568 էջ:

Սուրխաթյան Հ. Դարձյալ գրական քննադատության առիթով. – «Մշակ», 15, 16. V. 1913:

Սուքիասյան Հ. 2019 ա, Հայ հայրենակցական միությունների միության հորեյանական միջոցառումները՝ նվիրված Հովհաննես Թումանյանի 50-ամյակին. – ՊԲՀ, № 1, էջ 227–235:

Սուքիասյան Հ. 2019 բ, Հին ու նոր տոմարների տարբերությունը և Հովհաննես Թումանյանի ծննդյան ամսաթվի հարցը 1910–1930-ական թվականներին. – ՊԲՀ, № 2, էջ 47–56:

Վարդանյան Գ. 2003, Մշակույթը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում (1918–1920 թթ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 158 էջ:

Քալանթարյան Ժ. 2020–1, Նոր ազդակ թումանյանագիտության զարգացման համար. – «Գրականագիտական հանդես» (Երևան), Ի, էջ 240–265:

Закарян А. 2016, Армения в литературно-общественной деятельности В. Брюсова. Ереван, Изд. «Гитутюн» НАН РА, 168 с.

Закарян А. 2019, О праздновании 50-летия Ованеса Туманяна в Тифлисе. – ИФЖ, № 1, с. 205–226.

ДАВИД АНАНУН И ОВАНЕС ТУМАНЯН: ЛИТЕРАТУРНО-ОБЩЕСТВЕННЫЕ СВЯЗИ

АНУШАВАН ЗАКАРЯН

Резюме

Ключевые слова: Д. Ананун, Ов. Туманян, письма, Кавказское общество армянских писателей, газета «Мшак», статьи, Следственная комиссия, двухнедельная газета «Кооперация Армении», четверостишия.

Арменовед Давид Ананун [Давид Оганович (Ованесович) Тер-Даниелян, 1880–1943] – выдающийся представитель армянской общественно-политической, литературно-культурной действительности первого тридцатилетия XX в. На протяжении всей своей содержательной деятельности он поддерживал тесные связи со многими представителями армянской реальности того времени. Особый интерес представляют его литературно-общественные связи с поэтом всех армян Ованесом Туманяном, вектор которых был весьма широк: а) Ананун написал ряд статей о Туманяне и его творчестве, дав ему достойную оценку, б) в связи с вопросами об отношениях между редакцией газеты «Мшак» и возглавляемым Ов. Туманяном Кавказским обществом армянских писателей развернул с последним острую полемику, в) принимал участие в работе возглавляемого Туманяном «Бюро по установлению потерь армян от всемирной войны», г) Туманян по разным поводам оказывал Анануну финансовую поддержку, д) поэт сотрудничал с редактируемой Д. Анануном двухнедельной газетой «Кооперация Армении» и т. д.

Литературно-общественные связи Д. Анануна и Ов. Туманяна не только составляют важнейшую часть их жизни и деятельности, но и восполняют одну из белых страниц арменоведения и туманяноведения.

Анушаван Закарян – д. филол. н., главный редактор ИФЖ, старший научный сотрудник отдела искусства армянской диаспоры и международных связей Института искусств НАН РА. Научные интересы: вопросы первой четверти армянской действительности XX века, Армянский вопрос и Геноцид армян, армяно-русские историко-литературные и культурные связи. Автор 22 монографий и сборников, более 260 статей и публикаций. patmhandes@rambler.ru

DAVID ANANUN AND HOVHANNES TUMANYAN:
LITERARY AND PUBLIC RELATIONS

ANUSHAVAN ZAKARYAN

Summary

Keywords: D. Ananun, H. Tumanyan, letters, Caucasian society of Armenian writers, newspaper “Mshak”, articles, Commission of inquiry, biweekly newspaper “Cooperation of Armenia”, quatrains.

Armenologist David Ananun [David Hovhanovich (Hovhannesovich) Ter-Danielyan, 1880-1943] is a distinguished representative of Armenian social-political, literary and cultural reality of the first thirty years of the XX century. Throughout all his substantive activity he maintained close ties with many representatives of the Armenian reality of that time. His literary and public relations of extremely wide vector with the poet of all Armenians Hovhannes Tumanyan are of particular interest: (a) Ananun wrote a number of articles about Tumanyan highly appreciating his works of art; (b) in connection with the issues about relations between the editorial staff of the newspaper “Mshak” and Caucasian society of Armenian writers headed by Tumanyan, he unfolded a heated debates with the latter; (c) he took part in the work of the “Commission for establishing losses of Armenians during the world war” led by Tumanyan; (d) Tumanyan provided financial support to Ananun on different occasions; (e) the poet contributed to the biweekly newspaper “Cooperation of Armenia” edited by Ananun, etc.

Literary and public ties of D. Ananun and H. Tumanyan do not only form the most important part of their life and work but also fill one of the white pages of Armenian and Tumanyan studies.

Anushavan Zakaryan – Doctor of Sciences in Philology, Editor-in-Chief of the HPHJ, Senior Researcher at the Department of Arts of the Armenian Diaspora and International Relations at the NAS RA Institute of Arts. Scientific interests: issues of the first quarter of the Armenian reality of the 20th century, the Armenian Question and the Armenian Genocide, Armenian-Russian historical-literary and cultural ties. Author of 22 monographs and collections, over 260 articles and publications. patmhandes@rambler.ru